



Ds 2006:14

Inför arbetsförmedlaren är vi alla lika?

*Om etnisk diskriminering på den
svenska arbetsmarknaden*

*Rapport från Integrationspolitiska
maktutredningens forskningsprogram*



REGERINGSKANSLIET

Justitiedepartementet



SOU och Ds kan köpas från Fritzes kundtjänst. För remissutsändningar av SOU och Ds svarar Fritzes Offentliga Publikationer på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Beställningsadress:
Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Orderfax: 08-690 91 91
Ordertel: 08-690 91 90
E-post: order.fritzes@nj.se
Internet: www.fritzes.se

Svara på remiss. Hur och varför. Statsrådsberedningen, 2003.
– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som skall svara på remiss.
Broschyren är gratis och kan laddas ner eller beställas på
<http://www.regeringen.se/remiss>

Omslagen till rapporterna från Integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram har utformats av Rodrigo Gutierrez Benavente. Hans genomgående idé är att placera utlandsfödda personer i typiskt svenska miljöer.

Tryckt av Elanders Gotab AB
Stockholm 2006

ISBN 91-38-22598-0
ISSN 0284-6012

Förord

Integrationspolitiska maktutredningen tillsattes efter ett regeringsbeslut den 7 december 2000 och har haft i uppdrag att beskriva och förklara fördelningen av makt och inflytande mellan invandrare och infödda – till viss del även mellan infödda personer med invandrade respektive infödda föräldrar – i det svenska samhället. Resultaten är avsedda att ge underlag för en fördjupad diskussion om integrationspolitikens förutsättningar och framtida utformning. Enligt regeringsbeslut den 22 april 2004 bedrivs den forskning utredningen initierat fortsättningsvis inom ramen för ett forskningsprogram vid Uppsala universitet. Som brukligt är i vetenskapliga sammanhang är författarna ensamma ansvariga för innehållet i de rapporter som publiceras.

Den svenska arbetsmarknaden är etniskt skiktad. Människor med utländsk bakgrund är oftare arbetslösa, låginkomsttagare och sysselsatta i arbeten under sin formella kompetensnivå. Beror dessa skillnader på etnisk diskriminering? Mot bakgrund av tidigare forskning om social kategorisering kan vi vara säkra på att det förekommer fördomsfulla uppfattningar och diskriminerande handlingar i det svenska samhället också bland dem som tror sig vara fläckfria. Men hur omfattande är problemet?

I denna rapport presenteras resultaten av en serie scenarioexperiment där deltagarna fått redovisa sina reaktioner på mötet mellan arbetssökande och arbetsförmedlare. Experimenten varierar på ett kontrollerat sätt såväl den arbetssökandes som betraktarens etniska tillhörighet samt även det sätt på vilket arbetsförmedlaren bemöter den arbetssökande. Det blir därigenom möjligt att avläsa i vilken utsträckning och på vilket sätt betraktarna reagerar diskriminerande.

Resultaten visar på behovet av en nyanserad problembeskrivning. Varken radikala systemkritiker eller systemförsvarare får entydigt stöd för sina verklighetsuppfattningar. Enligt rapportförfattarna är det av stor vikt att båda sidor visar ett större mått av öppenhet i sitt förhållningssätt till de iakttagelser som kan göras. Därigenom kan vi väsentligt förbättra vår förmåga att på ett fruktbart sätt motverka den etniska diskrimineringen i det svenska samhället.

Rapporten har skrivits av Peter Esaiasson och Christina Ribbhagen, professor respektive forskarstuderande i statskunskap vid Göteborgs universitet. Carl Dahlström, Isabell Schierenbeck och Torun Lindholm har lämnat värdefulla synpunkter på preliminära versioner av texten.

Marie Svensson och Vijay Carlsson har på ett lika entusiastiskt som skickligt sätt arbetat med datainsamlingen. Klas Andersson, Monika Karlsson, Ulf Petersson, Mattias Reck och Daniel Vinge har banat väg för genomförandet av de empiriska studierna. Ett betydande antal undersökningsdeltagare har generöst ställt sin tid till förfogande. Vi vill rikta ett varmt tack till samtliga medverkande för deras insatser!

Uppsala i juni 2006

För integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram

Anders Westholm
Forskningsledare

Karin Borevi
Biträdande
forskningsledare

Per Strömblad
Biträdande
forskningsledare

Innehåll

<i>1. Introduktion</i>	7
<i>2. Olika former av diskriminering</i>	13
<i>3. Undersökningen</i>	17
Delstudie I: Omedveten stereotypisk diskriminering	17
Delstudie II; Stereotypisk diskriminering i synen på bemötandet	21
Delstudie III: Upplevelsen av myndigheternas bemötande	23
Undersökningens praktiska genomförande	24
<i>4. Delstudie I: Omedveten stereotypisk diskriminering</i>	27
Könsrelaterade diskriminerande reaktioner	28
Etniskt relaterade diskriminerande reaktioner	30
<i>5. Delstudie II: Stereotypisk diskriminering i synen på bemötandet</i>	33
Inhemsk och utländsk bakgrund	36
Bemötandet och åsikter om kravnivåer	39
Bemötandet och åsikter om integration	42
Samlade intryck	45
<i>6. Delstudie III: Upplevelsen av myndigheternas bemötande</i>	47
Resultat	48
Samlade intryck	50
<i>7. Lärdomar</i>	51
<i>Referenser</i>	55
<i>Rapporter från Integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram</i>	56

1. Introduktion

Den svenska arbetsmarknaden är etniskt skiktad. Människor med utländsk bakgrund tenderar att ha lägre sysselsättningsgrad, att i större utsträckning ha arbeten under sin formella kompetensnivå och att ha lägre lön än dem med inhemskt ursprung. Beror denna skillnad på att arbetsmarknaden kännetecknas av etnisk diskriminering?

Ja, svarar övertygade kritiker av dagens förhållanden. Den huvudsakliga anledningen till rådande ojämlikheter är att svenska arbetsgivare och svenska regelsystem systematiskt missgynnar människor med utländsk bakgrund.

Vet inte, svarar personer med ett mer sökande förhållningssätt till dagens förhållanden. Skillnaderna mellan personer med inhemsk respektive utländsk bakgrund skulle också kunna bero på att arbetslivet ställer allt större krav på kommunikativ kompetens, och på att det finns kulturella olikheter när det gäller sådant som synen på jämställdhet mellan könen och individens ställning gentemot familjen. Det handlar inte nödvändigtvis om att "majoritetsbefolkningen" gynnar sig själv på ett orättfärdigt sätt.

Med så skiljaktiga verklighetsuppfattningar är det upplagt för konfrontation. Enligt radikala systemkritiker är tiden för utredningar förbi; staten bör omedelbart skärpa lagstiftningen för att komma tillrätta med orättvisorna (se t.ex. de los Reyes och Kamali 2005; SOU 2005:56). De med ett sökande förhållningssätt vill istället avvakta vidare forskning och utredningar innan det eventuellt är dags att ta till politiska åtgärder. "Den rimliga ståndpunkten i dag är ... att vi inte vet hur omfattande den etniska diskrimineringen är", heter det med en typisk formulering från några företrädare för ett sökande förhållningssätt (Broomé m.fl. 1996).

Denna rapport har kommit till för att i någon mån tillfredsställa önskemålet om ytterligare fakta i målet. Radikala systemkritiker må vara otåliga, men om det skall komma en verklig ändring till stånd måste fler övertygas om att den nuvarande ordningen präglas av en omfattande diskriminering. De kommande analyserna syftar till att pröva förekomsten av diskriminerande mekanismer på den svenska arbetsmarknaden. Finns det övertygande empiriska belegg för att vissa grupper utsätts för etnisk diskriminering?

På ett plan är svaret givet på förhand. Femtio år av socialpsykologisk forskning kring det som kallas social kategorisering har kommit

fram till övertygande resultat som i princip stödjer de radikala systemkritikernas verklighetsuppfattning. Människor tenderar att tänka, känna och handla i termer av "vi" och "dom". Människor som uppfattas tillhöra den egna gruppen – man talar i sammanhanget om ingrupper – tillskrivs positiva egenskaper. Människor som ses som medlemmar av andra grupper – utgrupper är den formella beteckningen – tillskrivs på motsvarande sätt negativa egenskaper. I den utsträckning som människor med, respektive utan, utländsk bakgrund uppfattas tillhöra olika grupper kan vi utgå från att den sociala kategoriseringens negativa mekanismer gör sig gällande i det svenska samhället. Extra komplicerat blir problemet av att alla människor ägnar sig åt social kategorisering, också de som i integrationsdebatten brukar kallas underordnade.¹

Behovet av att kategorisera intrycken från omvärlden är fundamentalt och uppfylls delvis automatiskt utan att vi är medvetna om vad som sker. Det är helt enkelt nödvändigt att placera individer i olika typer av fack för att hjärnan skall kunna sortera alla de intryck vi ständigt utsätts för. Men enligt mycket forskning fyller kategoriseringen också andra behov än att ordna världen. Särskilt intressant i det här sammanhanget är att kategoriseringen också hjälper till att upprätthålla vår självbild och identifikation. Genom att klassificera vissa människor som annorlunda och i någon mening sämre stärker vi uppfattningen om oss själva som i grunden goda och väl kvalificerade.

Med hänvisning till forskningen om social kategorisering kan vi vara säkra på att det förekommer etniskt baserade fördomar, stereotypifieringar och diskriminerande handlingar i det svenska samhället också bland människor som uppfattar sig som fördomsfria. Den intressanta frågan i sammanhanget är i stället hur omfattande problemet är.

Den här undersökningen bidrar till debatten om diskriminerings omfattning genom att göra en koncentrerad punktinsats. Uppmärksamheten riktas mot förekomsten av diskriminerande mekanismer. Om det går att empiriskt belägga diskriminerande mekanismer är det ett tydligt tecken på att de radikala systemkritikerna har rätt i sin verklighetsuppfattning. Om det saknas empiriska belägg för diskriminerande mekanismer är det på motsvarande sätt ett tecken på att verklighetsuppfattningen hos dem med en större tilltro till rådande förhållanden är välgrundad.

Ambitionen att söka efter belägg för diskriminerande mekanismer ställer särskilda krav på undersökningen. För att ge bästa möjliga

¹ För en utmärkt överskådlig sammanfattning av huvudresultaten, se Lindholm 2005. Auktoritativa översikter skrivna för specialisterna på området är Fiske 1998 och Brewer & Brown 1998.

bidrag till diskussionen om diskrimineringens betydelse för skiktningen på arbetsmarknaden gäller det att analysera situationer som de flesta uppfattar som väl fungerande. Ännu en studie som pekar på välbekanta skiktningar på arbetsmarknaden, eller som berättar om människors upplevelser av diskriminerande behandling, kan eventuellt avfärdas med hänvisning till kommunikativ kompetens, kulturella olikheter och/eller som ett uttryck för hysteriska överreaktioner.

Samtidigt behöver undersökningen leva upp till uttalat systemkritiska krav. Eftersom diskriminering är moraliskt förkastlig, och dessutom förbjuden i lag, har det visat sig svårt att påvisa diskriminering även i uppenbart tvivelaktiga situationer. En undersökning som skall vara legitim i även radikala systemkritikers ögon måste ha en reell möjlighet att belägga förekomsten av etnisk diskriminering.

För att övervinna de metodologiska svårigheterna inom diskrimineringsforskningen pläderade man inom den Integrationspolitiska maktutredningen för användandet av den kontroversiella metoden praktikprovning. Med praktikprovande experiment kan exempelvis en arbetsgivare utan sin vetskap ställas inför situationen att personer med samma kvalifikationer men med olika bakgrund spelar rollen som arbetssökande. Praktikprovning blir därmed ett kraftfullt sätt att påvisa diskriminerande behandling i det enskilda fallet, men metoden rymmer också etiska komplikationer (Westholm och Wadstein 2003).

Utan att ta ställning till behovet av sådana tillvägagångssätt menar vi att även standarduppsättningen av samhällsvetenskapliga metoder kan räcka till i sammanhanget. Vi tänker då i synnerhet på ”vanliga” experimentella undersökningar. Ett vanligt experiment kostar mindre ifråga om etiska överväganden än praktikprovande undersökningar, men ger likväl goda möjligheter att undersöka vad som händer när personer ställs inför situationer som prövar deras inställning till människor med olika etnisk bakgrund. Experiment av den här typen har också varit den huvudsakliga undersökningsmetoden när det gäller att utforska den sociala kategoriseringens mekanismer. Inte minst i den amerikanska kontexten har experimentella undersökningar kunnat påvisa diskriminering i relationen mellan vita och svarta. Låt oss konkretisera resonemanget om de vanliga experimentens fördelar genom att berätta om den allmänna uppläggningsen av vår undersökning.

I de experiment vi genomfört får undersökningsdeltagarna ta del av information om en viktig och vanligt förekommande situation på den svenska arbetsmarknaden: mötet mellan arbetsförmedlare och arbetssökande. De får därefter besvara en serie frågor där de ges möjlighet att ge uttryck för sina reaktioner på det scenario de bevittnat. I de situationer vi gestaltar ger arbetsförmedlaren ett negativt besked till

den arbetssökande. Beskedet består i att den arbetssökande är tvungen att acceptera ett anvisat arbete som han/hon inte vill ha. Om den arbetssökande vägrar kommer arbetsförmedlaren att ifrågasätta rätten till ersättning från a-kassan. Den arbetssökande har i vissa fall inhemsk bakgrund och i andra utländsk. Även undersökningsdeltagarna har rekryterats så att olika typer av etnisk bakgrund finns representerade bland dem. Undersökningen tar också hänsyn till politiska åsikter med relevans för invandring och integration.

I den mest utvecklade versionen av experimentet varierar även det sätt på vilket beskedet förmedlas. Undersökningsdeltagarna får här titta på specialinspelade videofilmer där situationen gestaltas. I vissa av filmerna förmedlas beskedet från arbetsförmedlaren på ett korrekt sätt. I andra uppträder arbetsförmedlaren uppenbart kränkande.

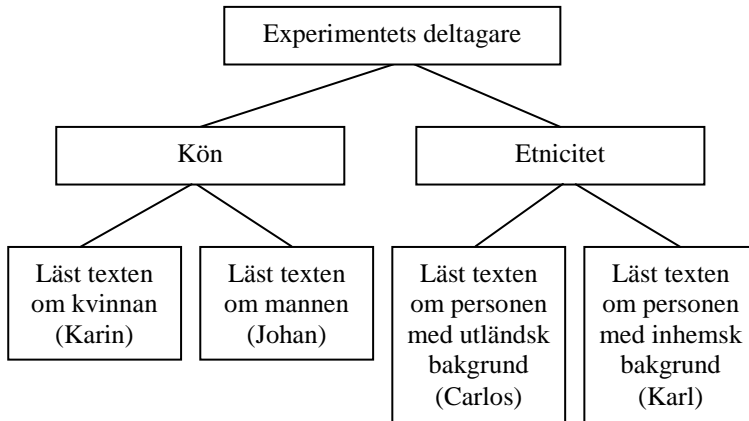
Undersökningen används för att analysera tre aspekter av diskrimineringsproblematiken. Den första gäller förekomsten av etniskt diskriminerande reaktioner bland grupper där det är minst sannolikt att finna diskriminering. Tenderar sådana grupper att omedvetet reagera diskriminerande när de skall ta ställning till en konfliktfylld situation på arbetsmarknaden är det ett tydligt tecken på att diskrimineringen är utbredd i samhället.

Den andra aspekten gäller betydelsen av etnisk bakgrund och av åsikter med anknytning till välfärdssystem, invandring och integration. Finns det systematiska skillnader mellan olika grupper i reaktionen på hur arbetssökande med olika etnisk bakgrund bemöts av myndigheterna? Om det går att påvisa att vissa grupper mer eller mindre omedvetet fäster lägre vikt vid hur invandrare blir bemötta av myndigheterna är det en tydlig indikator på att diskriminering är en del av vardagen på arbetsmarknaden.

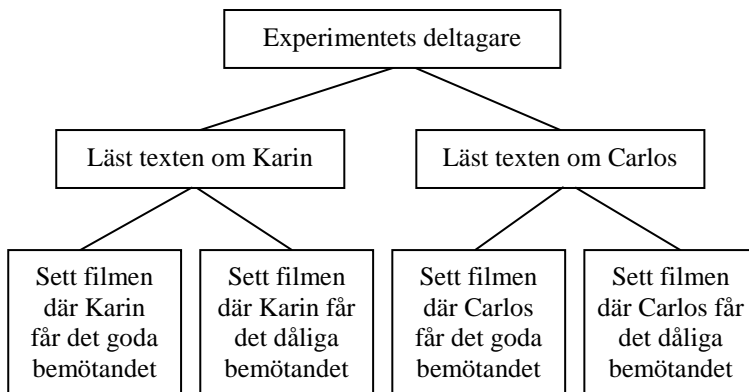
Den tredje aspekten gäller benägenheten att uppfatta en situation som etniskt diskriminerande. Många studier har funnit att personer med utländsk bakgrund ofta känner sig kränkta i kontakterna med myndigheter och arbetsgivare (se t.ex. de los Reyes 2000; Broomé, Carlsson och Kiwi 2001). För de som vill försvara nuvarande förhållanden ligger det nära till hands att tro att dessa rapporter är ett uttryck för överdriven känslighet. Skulle det vara så att personer med utländsk bakgrund tenderar att känna sig kränkta när myndigheterna i själva verket uppträder på ett formellt korrekt sätt är det relativt lättare att försvara det nuvarande systemet. Om det däremot inte går att spåra sådana mekanismer när vi jämför synen på hur de arbetssökande blir bemötta blir det fortsättningsvis svårare att bortse från vittnesmål om diskriminerande handlingar.

I mer formella termer kan undersökningen karakteriseras som ett scenarioexperiment. Deltagarna i undersökningen har tagit del av två typer av stimuli – kortare texter samt specialinspelade videofilmer. Texterna och scenariot i videofilmerna har varierats enligt vad som framgår av figur 1.1 och 1.2. (En mer utförlig presentation av undersökningen ges i kapitel 3.)

Figur 1.1. Experimentets första del – enbart text



Figur 1.2. Experimentets andra och tredje del – text plus film



Självfallet finns det utrymme för att ifrågasätta uppläggningsen i vår undersökning. Vi anför själva en del tänkbara invändningar nedan. Men vi anser oss ändå ha konstruerat en relevant prövning av för-

hållanden som rör diskriminering på den svenska arbetsmarknaden. Vi inleder vägen fram till slutsatserna med några begreppsliga klargöranden. Vad menas mer precist med diskriminering? Är alla former av särbehandling på etniska grunder självklart förkastliga? Och vilken form av diskriminering är det som står i centrum för den här undersökningen?

2. Olika former av diskriminering

I den socialpsykologiska forskningen om social kategorisering råder förhållandevis stor enighet om begreppsdefinitionerna. Det är tre begrepp som är särskilt relevanta i vårt sammanhang: *fördomar*, *stereotyper* och *diskriminering* (se t ex Fiske 1998).

Fördomar är känslomässigt, affektivt, baserade negativa uppfattningar om individer som tillhör en grupp som uppfattas som annorlunda ("dom andra"). När man reagerar fördomsfullt gentemot individer som tillhör "dom andra" utgår man från känslor av osäkerhet, obehag eller till och med rädsla.

Stereotyper är kognitivt baserade uppfattningar om vilka egenskaper som kännetecknar medlemmar av andra grupper än dem man själv anser sig tillhöra. När man stereotypifierar en individ som tillhör "dom andra" tillskriver man honom eller henne egenskaper som att vara våldsbenägen, slarvig med att passa tider eller patriarkal i relationen mellan könen.

Diskriminering är handlingar som innebär att de som anses tillhöra andra grupper får en sämre behandling än dem som ingår i de grupper man själv ser sig som medlem av. Diskrimineringen av "dom andra" kan exempelvis ta sig uttryck i att en arbetsgivare lägger ansökningshandlingarna från kvalificerade personer åt sidan eller att en myndighetsutövare ställer oberättigat hårda krav.

Åtskillnaden mellan känslomässiga fördomar, stereotypa uppfattningar och diskriminerande handlingar ger underlag för nyanserade analyser men är samtidigt svår att upprätthålla när vi närmar oss verkliga förhållanden. För enkelhetens skull kommer vi fortsättningsvis att samla alla former av gruppbaserade kategoriseringar av personer med utländsk bakgrund under rubriken "diskriminerande mekanismer". Den socialpsykologiska begreppsapparaten kommer dock att följa med till de kommande empiriska analyserna. Begreppen ökar möjligheterna att föra en nyanserad diskussion i denna viktiga fråga.

Om vi istället utgår från dagens svenska samhällsdebatt, vad menas då rimligen med etnisk diskriminering? Frågan är inte alldeles enkel att besvara eftersom olika parter förespråkar delvis olika definitioner. Låt oss presentera vår egen förståelse av diskussionen.

Enligt lagen innebär etnisk diskriminering att individer tillerkänns olika rättigheter och möjligheter på grund av sådant som ras, hudfärg, nationellt ursprung och trosbekännelse. Lagstiftningen är inte bara

rättsligt bindande utan torde också accepteras av de flesta som moraliskt förpliktigande. Mycket få personer är beredda att försvara tanken på att personer skall hamna i underläge utan andra skäl än att de har en viss hudfärg, kommer från ett visst land, tillhör en viss etnisk grupp eller bekänner sig till en viss religion.

Enigheten mellan radikala systemkritiker och andra är dock inte så stor att man är överens också när de rättsliga principerna skall tillämpas i praktiken. I debatten diskuteras flera typer av diskriminering, och allt som en radikal systemkritiker anser vara orättfärdigt är inte förkastligt för en person med större sympati för dagens förhållanden.

En person med stor förståelse för dagens system menar att det rör sig om diskriminering under förutsättning att individerna av viss nationalitet, hudfärg och trosbekännelse behandlas sämre på grund av egenskaper som är irrelevanta för det aktuella arbetet. Skillnader i position på arbetsmarknaden som kan kopplas till relevanta skillnader mellan individer med inhemsk och utländsk bakgrund – låt oss ta inställningen till jämställdhet mellan könen som ett exempel – är dock moraliskt acceptabla. Radikala systemkritiker är däremot inte beredda att acceptera sådana förebehåll. För dem är alla systematiska skillnader som kan kopplas till nationellt ursprung, hudfärg och trosbekännelse med stor sannolikhet ett uttryck för en diskriminerande behandling.

Skillnaden i synsätt gör det extra angeläget att försöka överblicka olika typer av diskriminering som skulle kunna bli föremål för empiriska undersökningar. En första och grundläggande distinktion gäller sådan diskriminering som finns inbyggd i systemet och sådan som återfinns i enskilda individers attityder och handlingar. Paradexemplet på systembaserad diskriminering är förstås uttalat rasistiska statsordningar som den sydafrikanska apartheidregimen. Men det finns också former av diskriminering som förekommer i demokratiska stater. Man talar bland annat om *indirekt diskriminering* och om *institutionell diskriminering*. Den indirekta diskrimineringen och den institutionella diskrimineringen yttrar sig i att lagar, regler och förordningar missgynnar etniska grupper. Ett exempel är när reglerna för ett visst arbete är skrivna utifrån kristna utgångspunkter och utan sakskäl förbjuder dem med annan religiös tillhörighet att leva upp till de förpliktelser de anser sig ha, exempelvis förpliktelsen att bära turban. Ett annat exempel är när man i en arbetsbeskrivning i onödan förutsätter att den anställde behärskar svenska språket till fullo.

Ytterligare en form av diskriminering på systemnivå är den så kallade strukturella diskrimineringen. Även om det inte finns någon allmänt accepterad definition brukar man med strukturell diskrimi-

nering mena att samhället som helhet är organiserat på ett sätt som missgynnar vissa etniska grupper: ”Den negativa särbehandlingen på grund av nationalitet, hudfärg och religion som medför att vissa individer eller grupper systematiskt placeras i en underordnad position vad gäller materiella villkor, trygghet, delaktighet, inflytande och makt (de los Reyes och Wingborg 2002:10).” Strukturell diskriminering är alltså ett vittomfattande begrepp som stämmer väl överens med den radikalt systemkritiska uppfattningen att alla systematiska skillnader mellan olika etniska grupper ifråga om position på arbetsmarknaden egentligen kan ses som orättfärdiga.

Vad gäller orättfärdigheter som kan återfinnas hos den enskilde individen går en grundläggande skiljelinje mellan medveten och omedveten diskriminering. Den mest uppenbara formen av medveten diskriminering kallas ofta för preferensdiskriminering (se t.ex. Broomé m.fl. 1996). På arbetsmarknaden kan preferensdiskrimineringen yttra sig i att en arbetsgivare låter bli att anställa kvalificerade personer med utländsk bakgrund därför att han eller hon själv tycker illa om sådana personer. En annan form av preferensdiskriminering består i att en arbetsgivare undviker att anställa kvalificerade personer med utländsk bakgrund i syfte att anpassa sig till andra personers önskemål (exempelvis företagets kunder eller övriga medarbetare). Denna form av diskriminering i anpassningens namn är ett exempel på att åtminstone vissa som sympatiserar med dagens förhållande kan ha överseende med ett uppträdande som i laglig mening är diskriminerande. Det kan vara svårt att klandra en arbetsgivare som gör vad han eller hon anser vara nödvändigt för att verksamheten skall förbli lönsam.

Ytterligare en form av medveten diskriminering är så kallad statistisk diskriminering (se t.ex. Broomé m.fl. 1996). Benämningen syftar på en benägenhet hos den diskriminerande personen att tillskriva individer med en viss etnisk bakgrund negativa egenskaper som man tror är vanliga inom det kollektiv individen tillhör. På arbetsmarknaden kan den statistiska diskrimineringen verka genom att en arbetsgivare klumpar samman arbetssökande med utländsk bakgrund istället för att göra en individuell bedömning av hur lämpliga var och en av de sökande är för arbetsuppgiften. Med socialpsykologernas språkbruk rör det sig alltså om en medveten stereotypifiering som missgynnar personer med utländsk bakgrund.

Statistisk diskriminering – medveten stereotypifiering – är avgjort ett område där det kan uppstå oenighet om tolkningen av konkreta situationer. Säg att det finns tio formellt kvalificerade sökande till ett arbete som innebär att man får underordna sig kvinnliga chefer, och säg att fem av dessa tio sökande är män med namn som kan associeras

till miljöer där de patriarkala strukturerna är starkare än i Sverige. I ett sådant läge kan några uppfatta det som acceptabelt att enbart kalla de resterande fem personerna till tidskrävande anställningsintervjuer. En kritiker accepterar däremot inte att personer med koppling till traditionellt patriarkala miljöer behandlas som ett kollektiv. Även om man till äventyrs skulle hålla med om att vissa män från vissa miljöer har problem med att acceptera kvinnliga auktoriteter menar man att varje individ måste få samma möjlighet att bevisa sin lämplighet för det aktuella arbetet.

Precis som i andra former av diskriminering handlar den omedvetna diskrimineringen om att personer med annorlunda etnisk bakgrund behandlas relativt sett sämre, men nu utan att den diskriminerande personen är fullt införstådd med vad som händer. Mekanismerna – stereotypifiering och fördomsfullhet – är desamma som vid den statistiska diskrimineringen, med den skillnaden att man inte riktigt vet om att man tillskriver individer som tillhör ”dom andra” negativa egenskaper.

Hittills har vi diskuterat med utgångspunkt från föreställningar hos den som diskriminerar, men förhållandet kan också studeras med utgångspunkt från den diskriminerades upplevelser. Man talar då om upplevd diskriminering. Den upplevda diskrimineringen är en särskild källa till konflikt mellan personer med olika syn på dagens förhållanden. För en person som gärna försvarar det nuvarande systemet är det lätt att avfärda upplevelser av diskriminering som ett uttryck för överdriven känslighet.

Den här studien handlar om mekanismerna bakom omedveten diskriminering på den individuella nivån, och om grunderna för upplevd diskriminering. Undersökningen tar fasta på förhållanden som anses vara oacceptabla av de allra flesta, såväl radikala systemkritiker som de som är osäkra på betydelsen av den etniska diskrimineringen. Hur och på vilket sätt skall diskuteras i det följande kapitlet.

3. Undersökningen

Vi har genomfört tre delstudier. De två första berör frågan om omedveten stereotypisk diskriminering i olika grupper. Den tredje delstudien handlar om upplevelsen av att vara illa behandlad av myndigheterna.

Delstudie I: Omedveten stereotypisk diskriminering

Den första delstudien om etniskt diskriminerande reaktioner bygger på att undersökningsspersonerna har fått läsa en kortare text om en arbetssökande som blir anvisad ett arbete av sin arbetsförmedlare. Den arbetssökande vill inte ta det anvisade arbetet eftersom hon/han har helt andra yrkesplaner. I texten ges en beskrivning av den arbetssökandes studiebakgrund och yrkeserfarenhet. Den arbetssökande har tidigare haft ett arbete som hon/han inte har trivts med och bestämt sig för att pröva något nytt. Det nya yrkesvalet innebär större frihet än det gamla, men möjligheterna att få en anställning och därmed ordna sin egen försörjning är betydligt mindre. Efter en längre tids arbetslöshet blir därför den arbetssökande anvisad ett arbete inom sin tidigare yrkesverksamhet. Arbetsförmedlarens besked är korrekt givet lagstiftning och tillämpningsdirektiv, men innebär samtidigt en betydande inskränkning i den arbetssökandes möjligheter att leva sitt liv på önskat sätt. Texterna har varierats så att den arbetssökande växelvis har inhemsk respektive utländsk bakgrund. För jämförelse skull har också de arbetssökandes könstillhörighet varierats.

Grundtemat med en arbetssökande som anvisats ett arbete som denne inte vill ha förekommer i två situationsspecifika varianter. Den ena texten handlar om en person som vill arbeta som fotograf. Arbetsmarknaden för fotografer är dock tämligen skral och efter en längre tids arbetslöshet blir personen ifråga anvisad ett arbete som vårdbiträde eftersom hon/han har tidigare arbetslivserfarenhet på detta område. Personen i den här texten är omväxlande kvinna (Karin) och man (Johan).

Den andra texten handlar om en person som liksom den första personen varit arbetslös under en längre tid. Personen, som är en man, vill nu starta en lunchrestaurang tillsammans med en kamrat och vill i detta syfte få ett starta eget-bidrag. Arbetsförmedlingen är dock av en

annan uppfattning och istället blir mannen anvisad ett arbete som svetsare, ett yrke han har tidigare erfarenhet av. Mannen har omväxlande invandrarbakgrund (Carlos) och inhemsk bakgrund (Karl). De båda texterna återges i sin helhet nedan.

Text 1: Hos arbetsförmedlingen – Karin (Johan)

Karin (Johan) gick ut vårdlinjen på gymnasiet för några år sedan och fick därefter ett 18 månaders vikariat som undersköterska inom äldreomsorgen. Karin (Johan) trivdes inte särskilt bra på jobbet och ville dessutom se sig omkring i världen, så när hennes (hans) vikariat upphörde reste hon (han) under ett års tid i Latinamerika. När hon (han) kom tillbaka bestämde hon (han) sig för att satsa på det hon (han) är mest intresserad av – fotografering. För att kunna förverkliga sin ambition att arbeta som fotograf gick hon (han) en ettårig fotoutbildning på Kulturama i Stockholm. Därefter har hon (han) till och från jobbat i fotoaffär med framkallning och försäljning. Hennes (Hans) stora och tydliga ambition är att kunna försörja sig på sin fotografering.

Sedan hennes (hans) senaste anställning i fotoaffären tog slut för ett halvår sedan har hon (han) varit inskriven som arbetssökande på arbetsförmedlingen. När hon (han) anmälde sig som arbetssökande registrerades att hon (han) har arbetslivserfarenhet som butikssäljare samt utbildning och arbetslivserfarenhet som undersköterska. I den handlingsplan som upprättades av henne (honom) och arbetsförmedlaren tillsammans vid den första kontakten står att hon (han) i första hand söker arbete som fotograf men att även anställning som undersköterska och butikssäljare kan komma ifråga. Vid en andra träff för tre månader sedan meddelade förmedlaren att hon nu ville se att den unga kvinnan (mannen) på allvar börjar fundera på att söka arbete inom vården eller som butikssäljare.

Nu, nästan på dagen sex månader sedan hon (han) skrev in sig som arbetssökande, har hon (han) anvisats ett arbete som undersköterska på ett vårdhem för äldre i stadsdelen Örgryte (Ekmanska äldreboendet). Arbetsförmedlaren har alltså gjort bedömningen att jobbet som undersköterska på vårdhemmet är ett lämpligt arbete för henne (honom). Om hon (han) vägrar att ta jobbet kommer arbetsförmedlaren att skicka ett brev till hennes (hans) arbetslöshetskassa där hennes (hans) rätt till ersättning ifrågasätts.

Beskedet att hon (han) har anvisats arbetet har kommit per brev hem till lägenheten. Så fort hon (han) har fått brevet har hon (han) tagit sig till arbetsförmedlingens kontor för att försöka få förmedlaren att ändra sig.

Text 2: Hos arbetsförmedlingen – Carlos (Karl)

Carlos kom till Sverige från Colombia under senare halvan av 1990-talet. Han kom till Sverige som politisk flykting då han på grund av fackligt arbete blivit hotad till livet.

Vid ankomsten blev han placerad i Gnosjö i Småland där han med mycket gott resultat genomgick Svenska för invandrare (Sfi). Efter avslutad svensk-kurs fick han arbete på en mindre tillverkningsindustri i trakten. Efter det att han arbetat där i två år fick företaget ekonomiska problem och han friställdes. Han flyttade då till Göteborg där han har släkt och vänner. Efter att ha varit inskriven som arbetssökande en period fick han en tidsbegränsad praktikplats på Latinamerikanska föreningen. Efter att därefter ha gått arbetslös ytterligare en tid genomgick han en arbetsmarknadsutbildning för svetsare. I samband med att kursen avslutades drabbades han av sociala problem. Efter en skilsmässa från sin fru genomgick han en uppslitande vårdnadstvist om deras treåriga dotter. Under slutfasen av denna tvist var han sjukskriven.

(Karl är uppvuxen i Gnosjö där han genomgått en yrkesinriktad utbildning på gymnasiet. Efter att ha läst färdigt på gymnasiet fick Karl arbete på en mindre tillverkningsindustri i trakten. Efter det att han arbetat där i två år fick företaget ekonomiska problem och han friställdes. Han flyttade då till Göteborg där han har många vänner. Efter att ha varit inskriven som arbetssökande en period fick han en tidsbegränsad praktikplats på en idrottsförening. Efter att därefter ha gått arbetslös ytterligare en tid genomgick han en arbetsmarknadsutbildning för svetsare. I samband med att kursen avslutades drabbades han av sociala problem. Efter en skilsmässa från sin fru genomgick han en uppslitande vårdnadstvist med sin före detta fru om deras treåriga dotter. Under slutfasen av denna tvist var han sjukskriven.)

Sedan sjukskrivningen upphört har han varit inskriven som arbetssökande på arbetsförmedlingen i fyra månader. I den handlingsplan som upprättats av arbetsförmedlaren och Carlos (Karl) gemensamt vid den första kontakten står att han när tillfälle yppas skall söka anställning inom tillverkningsindustrin där han kan utnyttja sina tidigare yrkeserfarenheter och sin utbildning till svetsare. Möjligheten att han skall ge sig in i helt andra branscher har också diskuterats men utan att konkretiseras.

En möjlighet till anställning inom tillverkningsindustrin dyker upp när det lilla företaget HV Industri i Kungsbacka söker en person med relevant arbetslivserfarenhet och som gärna skall vara berättigad till någon form av arbetsmarknadsstöd. Arbetsförmedlaren uppfattar att hon och Carlos (Karl) är eniga om att det här vore en bra möjlighet. Arbetsförmedlaren har därefter kommit överens med företaget om att Carlos (Karl) är kvalificerad för ett allmänt anställningsstöd för långtidsarbetslösa. Allt verkar klart för en anställning.

När nu arbetsförmedlaren skickat de nödvändiga pappren till Carlos (Karl) för underskrift har han dock en annan uppfattning. Han har meddelat arbetsförmedlarens telefonsvarare att han inte vill ha jobbet. Istället vill han söka starta eget-bidrag för att tillsammans med en kompis överta en mindre lunch-restaurant. Arbetsförmedlaren har i sin tur talat in ett meddelande på Carlos (Karls) telefonsvarare att det är hennes bestämda uppfattning att Carlos (Karl) bör skriva på pappren och därmed acceptera anställningen. Om Carlos (Karl) inte gör det tänker arbetsförmedlaren skicka ett brev till hans arbetslöshetskassa där hans rätt till ersättning ifrågasätts.

Så fort Carlos (Karl) har lyssnat av meddelandet har han tagit sig till arbetsförmedlingens kontor för att försöka få förmedlaren att ändra sig.

Efter att ha läst texten fick deltagarna ange hur stark sympati de kände för den arbetssökande, om de hoppades att arbetsförmedlingens skulle ändra sitt beslut och vad de ansåg arbetsförmedlingen borde göra om den om den arbetssökande vägrade accepterade det anvisade arbetet. Diskriminerande reaktioner yttrar sig i att deltagarna ger svagare stöd för Karin respektive Carlos än för Johan respektive Karl.

Undersökningspersonerna har rekryterats för att representera en grupp där medlemmarna vill vara fördomsfria och där motståndet mot etnisk diskriminering kan förväntas vara särskilt starkt. Som representanter för denna grupp har vi valt studerande på introduktionskursen i statsvetenskap vid Göteborgs universitet. På basis av jämförelser mellan undersökningar som genomförts bland representativa urval av svenska folket och bland samhällsvetarstuderande i Göteborg vet vi att statsvetarstuderande (liksom övriga samhällsvetarstuderande) har den efterfrågade typen av politiska åsikter. Totalt sett har drygt 150 statsvetarstuderande under två terminer medverkat i undersökningen.

Utöver urvalet av statsvetarstuderande ingår också en grupp av blivande arbetsförmedlare i den första delstudien. Arbetsförmedlare är självfallet en av nyckelgrupperna för att komma tillrätta med etnisk diskriminering på arbetsmarknaden. I det här fallet rör det sig om en grupp av nyanställda arbetsförmedlare som vid tidpunkten för undersökningen genomgick en grundläggande internutbildning. Sammanlagt deltog ett fyrtiotal arbetsförmedlare i undersökningen.

Delstudie I har utformats som en kritisk prövning av verklighetsuppfattningen hos dem som har en stark tilltro till dagens förhållanden. Vi har utformat ett test som gör det svårt för sådana systemförsvarare att blunda för eventuella missförhållanden.

Logiken ser ut på följande sätt. Allmänt gäller att empiriska prövningar kan göras mer eller mindre gynnsamma för den hypotes som skall prövas (Esaiasson, Gilljam, Oscarsson och Wängnerud 2003:179–83). I det här fallet har vi strävat efter att göra det lätt för systemförvarare att få stöd för sin uppfattning att diskriminering är ett marginellt problem. Om man kan visa att denna verklighetsuppfattning är svår att försvara också under gynnsamma omständigheter finns det särskilt stor anledning för systemförvarare att ompröva sin hållning.

Delstudie II: Stereotypisk diskriminering i synen på bemötandet

Den andra delstudien bygger vidare på den första. Precis som i den första delstudien läser deltagarna texten om en arbetssökande som får ett negativt besked av en arbetsförmedlare. Men denna gång får de också ytterligare information om arbetsförmedlarnas uppträdande i mötet med den arbetssökande. Det sker genom att de får se en specialinspelad videofilm där professionella skådespelare intar rollen som arbetsförmedlare respektive arbetssökande. Även i detta fall är det besked den arbetssökande får i slutet av mötet negativt i den bemärkelsen att hon eller han kommer att få sin rätt till ersättning från a-kassan ifrågasatt om inte det anvisade arbetet accepteras. Men under mötet uppträder arbetsförmedlaren på helt olika sätt: I vissa fall så korrekt som situationen tillåter, i andra fall med brott mot alla upptänkliga regler på såväl det yrkesmässiga som medmänskliga planet.

Med korrekt uppträdande – det goda bemötandet – menas att arbetsförmedlaren är nogga med att informera om de bestämmelser och regler som finns och på vilka grunder hon fattat sitt beslut. Hon tar sig även tid till att lyssna på hur den arbetssökande uppfattar situationen. På så vis försäkras hon även sig själv och den arbetssökande om att hon inte missat något väsentligt som skulle ha kunnat påverka hennes bedömning. I det dåliga bemötandet gör arbetsförmedlaren inget av detta. Hon varken informerar eller lyssnar. Hon är dessutom otrevlig och verkar inte heller känna till vilka regler och bestämmelser som gäller. I det goda bemötandet är arbetsförmedlaren både en god byråkrat och en respektfull informationsutbytare. I det dåliga bemötandet är arbetsförmedlaren en slarvig byråkrat och en auktoritär person som är ointresserad av den arbetssökande på alla plan.

Det goda respektive dåliga bemötandet är konkretiserat till sammanlagt tolv olika moment, exempelvis kunskap om gällande

regelsystem (krav på en god byråkrat) och förmåga att motivera ett besked (krav på en respektfull informationsutbytare). Typen av bemötande demonstreras systematiskt under hela mötets gång. Var och en av filmerna varar i ungefär 20 minuter. De avslutas i samtliga fall med att arbetsförmedlaren meddelar det negativa beskedet att den arbetsökande kommer att få sin rätt till ersättning från a-kassan ifrågasatt om hon/han inte söker det anvisade arbetet. Efter att ha sett videofilmen får deltagarna utvärdera mötet genom att besvara frågor om hur de ser på det besked den arbetssökande fick.¹

Filmerna har spelats in med utgångspunkt från samma scenarier som i delstudie I, det vill säga fotografen och restaurangägaren. I ett viktigt avseende är dock variationen mer begränsad – enbart Karin (fotografen) och Carlos (restaurangägaren) uppträder som arbetssökande. Filmade motsvarigheter till fotografen Johan och restaurangägaren Karl saknas. För att dra slutsatser om förekomsten av diskriminerande stereotypiska reaktioner får vi därför lita till en bevisföring i flera steg.²

Vi kommer att jämföra undersökningspersonernas reaktioner på hur Karin respektive Carlos bemöts. Varje undersökningsperson får se två filmer, en med Karin och en med Carlos. Ordningen mellan filmerna liksom typen av bemötande varierar systematiskt med slumpmässig fördelning bland undersökningsdeltagarna. En diskriminerande reaktion yttrar sig i att man blir mindre upprörd när invandraren Carlos blir illa behandlad än när Karin blir det.

Tekniskt sett jämför vi hur stark effekt bemötandet har på synen på det besked som arbetsförmedlaren lämnar. Om bemötandet har en starkare inverkan när det gäller Karin än Carlos är det ett tecken på diskriminerande reaktioner (d.v.s. att man finner det mindre upprörande när en man med utländsk bakgrund blir illa behandlad än när en kvinna med inhemsk bakgrund blir det).

¹ Filmerna har tagits fram inom ramen för forskningsprojektet "När arbetsförmedlaren säger nej, spelar bemötandet någon roll?" Forskningsprojektet har finansierats av dåvarande Rådet för arbetslivsforskning, sedermera Forskningsrådet för socialvetenskap. Arbetet med manuset har skett i samarbete med Lennart Enghamre vid Länsarbetsnämnden, Västra Götalands Län, Anders Ekhave och Margareta Lagerholm, de båda senare vid Arbetsförmedlingen Centrum, Göteborg. Produktionen av filmen har gjorts av KB-Film AB i Göteborg. Rollerna som arbetsförmedlare och arbetssökande har spelats av skådespelare från Teatergruppen Piazza med Lena Gunnarsson som ansvarig (och i rollen som arbetsförmedlare).

² Skälet till det är resursbrist. Med samhällsvetenskapliga mått mätt är den här typen av videoproduktioner kostsam.

Deltagarna i delstudie II har rekryterats bland studerande i den kommunala vuxenutbildningen på två skolor i Göteborgsområdet.³ Deltagarna har såväl inhemsk som utländsk bakgrund (där det senare definieras som att de själva invandrat till Sverige eller har minst en invandrad förälder). Det råder också jämn fördelning mellan män och kvinnor. Genom en serie kompletterande frågor har vi också information om undersökningsdeltagarnas åsikter i en rad politiska sakfrågor med relevans för synen på etnisk diskriminering. Sammanlagt medverkar drygt 120 personer i delstudie II.

Eftersom rekryteringen bygger på ett icke-slumpmässigt urvalsförfarande är inte resultaten statistiskt generaliserbara till befolkningen som helhet eller till någon annan större population. När det gäller att avgöra huruvida resultaten är allmängiltiga får vi istället lita till ett rimlighetsresonemang. Vi menar att det inte finns någon anledning att tro att de drygt 120 vuxenstuderande som ingår i delstudie II reagerar annorlunda på etniskt diskriminerande situationer än vad de flesta andra människor gör. Riktigt säkra på denna slutsats kan vi dock inte vara. Den som ställer sig skeptisk till våra slutsatser kan, förutom andra kritiska punkter som alltid finns i den här typen av undersökningar, alltid hävda att urvalet av undersökningspersoner är snedvridet i förhållande till befolkningen i stort.

Delstudie III: Upplevelsen av myndigheternas bemötande

I den tredje delstudien riktas uppmärksamheten mot subjektiva aspekter av myndigheternas bemötande. Det finns många vittnesböcker om etniskt diskriminerande handlingar på den svenska arbetsmarknaden. För en person med stor tilltro till dagens system ligger det nära till hands att betrakta många av dessa berättelser som ett uttryck för överdriven känslighet och alltför högt ställda förväntningar. Frågan är om det finns empiriskt stöd för en sådan avfärdande hållning. Delstudie III är baserad på samma filmer som den andra delstudien men fokus ligger denna gång på upplevelsen av det faktiska bemötandet.

I delstudie III har deltagarna tillfrågats om sin syn på arbetsförmedlarnas bemötande i en rad avseenden som hur kunnig och

³ Utbildningarna organiseras av Lernia respektive ABF. Undersökningen kunde genomföras tack vare att ledningen på Lernia och de ansvariga för samhällsvetarutbildningen på ABF ställde upp med lokaler och underlättade kontakten med de studerande.

kompetent hon var, hur mycket respekt hon visade den arbetssökande, vilka möjligheter den arbetssökande fick att förklara sin situation och hur bra hon var på att följa gällande regler och bestämmelser. Det faktiska bemötandet från arbetsförmedlaren skiljer sig åt i samtliga dessa avseenden, men frågan är hur deltagarna i undersökningen upplever det faktiska bemötandet.

Personer med stark tilltro till nuvarande förhållanden får stöd för sin uppfattning att upplevelsen av diskriminering delvis bottnar i en överdriven känslighet om det visar sig att det faktiska bemötandet har mindre betydelse för dem som har utländsk bakgrund än för dem som har inhemsk. Ett sådant mönster skulle tyda på att personer med utländsk bakgrund är mindre påverkade av det faktiska bemötandet än av faktorer som står utanför myndighetsutövarnas kontroll.

Tekniskt sett yttrar sig en sådan tendens i att effekten av det faktiska bemötandet på det uppfattade bemötandet är svagare bland personer med utländsk bakgrund än bland dem med inhemsk. Om däremot effekten av det faktiska bemötandet är lika stark, eller starkare, bland personer med utländsk bakgrund blir det än orimligare att bortse från rapporter om upplevd diskriminering.

Undersökningens praktiska genomförande

Rekryteringen av statsvetarstudier till delstudie I med de korta texterna om arbetssökande skedde på ett enkelt sätt. I anslutning till en schemalagd föreläsning tillfrågades de studerande om de ville medverka i undersökningen. De blivande arbetsförmedlarna rekryterades efter kontakter med den kursansvarige personen. Själva undersökningen gick snabbt att genomföra. Deltagarna behövde bara 10–15 minuter för att läsa igenom de två texterna om fotografen respektive restaurangägaren och sedan besvara de efterföljande frågorna.

De vuxenstudier i delstudie II och III rekryterades delvis på ett likartat sätt som statsvetarstudenterna. Efter kontakter med de ansvariga för utbildningen i samhällskunskap på en skola fick vi tillfälle att i samband med ordinarie lektionstillfällen tillfråga de studerande om de ville medverka i undersökningen. Merparten har dock rekryterats på ett mer individuellt sätt. Besökarna i caféet på en skola tillfrågades om de ville medverka i undersökningen. Rekryteringen föregicks av att flera lärare berättade om undersökningen på sina lektioner och av annonsering på skolans anslagstavlor. Denna del av rekryteringen pågick under en tvåveckorsperiod.

Visningen av videofilmerna för delstudie II och III genomfördes i grupper. För att undvika risken för kollektiv påverkan ansträngde vi oss för att minimera gruppens storlek. Vanligen omfattade den fyra till sex personer och endast undantagsvis fler än så. Till skillnad från delstudie I tog delstudie II och III tämligen lång tid att genomföra. Med inledande frågor, läsning av de korta texterna, ytterligare några frågor, en första videofilm på 20 minuter, frågor om den aktuella filmen, en ny text att läsa, frågor om texten, en andra film på 20 minuter och avslutande frågor om filmen tog varje undersökningstillfälle omkring 90 minuter. Som motprestation för sin medverkan fick varje deltagare en biocheck.

En förutsättning för att den experimentella metoden skall fungera är att deltagarna fördelas på de olika betingelserna (texterna respektive filmerna) på ett slumpmässigt sätt. Randomiseringen är den experimentella metodens lösning på det eviga problemet att isolera olika förklaringsfaktors inverkan. Om grupperna är tillräckligt stora, och om randomiseringen är korrekt genomförd, kommer de olika experimentgrupperna att vara identiskt sammansatta och således bara skilja sig åt med avseende på den experimentella betingelsen, i det här fallet texterna respektive filmerna.

I vårt fall genomfördes randomiseringen på något olika sätt i de tre delstudierna. I delstudie I med statsvetarstuderande och arbetsförmedlare fördelades häften med de aktuella texterna i en slumpmässigt bestämd ordning. I delstudie II och III var det i stället innehållet i de olika förevisningstillfällena som bestämdes slumpmässigt. Deltagarna kunde anmäla sig till ett förevisningstillfälle som passade dem i praktiskt hänseende. Med hjälp av en slumptabell avgjordes sedan vilka videofilmer som skulle visas vid respektive tillfälle.

Våra analyser visar att randomiseringen fungerat tillfredsställande med avseende på kön och etnisk bakgrund. Ett av de grundläggande villkoren för en tillförlitlig experimentell undersökning får därmed anses vara uppfyllt.⁴

⁴ När det gäller arbetsförmedlarna i delstudie I har vi själva inte haft full kontroll över administrationen av undersökningen. Efter överenskommelse med den kursansvarige personen sorterade vi enkätmaterialen med texter och de aktuella frågorna i slumpmässig ordning och skickade dem sedan per post. Utdelningen och insamlingen av materialet genomfördes av personer verksamma vid den aktuella utbildningsenheten. Arbetet skedde på våra instruktioner, men vi har alltså inte själva någon insyn i det praktiska förfarandet. De efterhandskontroller vi kunnat göra av framför allt könsfördelningen mellan de olika betingelserna tyder dock på att administrationen av undersökningen genomförts på ett tillförlitligt sätt.

En inbyggd svaghet med den experimentella metoden är att deltagarna är medvetna om att de medverkar i en undersökning. För att minimera undersökningseffekten gav vi i förväg bara allmänna upplysningar om att undersökningen handlade om relationen mellan arbetssökande och arbetsförmedlare. I delstudie I kunde vi omedelbart efter avslutad datainsamling redovisa syftet med undersökningen i närmare detalj. I delstudie II och III fick deltagarna en mer allmän beskrivning efter filmerna, eftersom vi ansåg att det fanns risk för att informationen skulle vidarebefordras till dem som stod på tur att medverka. Vi gav istället möjlighet till en grundlig ”debriefing” efter avslutad datainsamling.

4. Delstudie I: Omedveten stereotypisk diskriminering

I föreliggande avsnitt presenteras resultatet av den första delstudien, där vi undersöker förekomsten av diskriminerande stereotypa reaktioner bland personer som ser det som särskilt angeläget att inte agera diskriminerande. Undersökningsdeltagarna består dels av studerande på introduktionskursen i statsvetenskap vid Göteborgs universitet, dels av en grupp nyanställda arbetsförmedlare under internutbildning.

Experimentet kan sägas utgöra ett kritiskt test av verklighetsuppfattningen hos övertygade systemförsvarare. Om det finns omedvetna diskriminerande reaktioner till och med inom de aktuella undersökningsgrupperna är det ett tecken på att den etniska diskrimineringen är omfattande i samhället som helhet. Det motsatta resultatet leder inte omedelbart till den omvända slutsatsen att diskrimineringen är mindre omfattande. Givet undersökningens uppläggning kan vi inte uttala oss om förhållandena inom grupper som kan förmodas inta en mindre genomtänkt position i frågan. Ett nollresultat där det inte finns tecken på etniskt diskriminerande reaktioner är helt enkelt ett mindre allvarligt ”hot” mot radikala systemkritikers verklighetsuppfattning (försåvitt man inte hävdar att diskrimineringen gör sig påmind i alla sammanhang och miljöer).

Som framgått ovan har deltagarna fått läsa två texter som handlar om personer som blir anvisade ett arbete de inte vill ha. Om de vägrar att söka det anvisade arbetet kommer deras rätt till ersättning från a-kassan att ifrågasättas. Det förekommer två olika huvudversioner av texten. Den ena handlar om en person som helst vill arbeta som fotograf, den andra om en person som vill ha arbetsmarknadspolitiskt stöd för att börja driva en lunchrestaurang. I fotografexemplet är vederbörande omväxlande kvinna och man (Karin och Johan). I restaurangexemplet har personen ifråga omväxlande utländsk och inhemsk bakgrund (Carlos och Karl).

För att undvika risken att resultaten påverkas av vem man först bekantar sig med har vi varierat ordningen mellan personerna. Tekniskt sett består följaktligen studien av åtta betingelser, eftersom det finns åtta möjliga kombinationer av texter. (Karin fotografen – Carlos restaurangägaren; Karin fotografen – Karl restaurangägaren; Carlos restaurangägaren – Johan fotografen och så vidare).

I en förstudie till denna undersökning prövade vi att lämna olika typer av bakgrundsinformation om Karin och Carlos, de två arbetsökande personer som återkommer genom samtliga tre delstudier. Karin presenterades ibland som ensamstående mamma, ibland inte. Carlos har omväxlande varit sjukskriven som en följd av en besvärlig skilsmässa och på grund av att han varit inblandad i en trafikolycka. Inget av detta tycks ha påverkat reaktionerna bland undersökningspersonerna.

Efter var och en av texterna fick deltagarna besvara tre frågor avsedda att fånga deras reaktioner på den situation de fått ta del av. Den första frågan handlar om hur stark sympati man känner för den arbetsökande personen. Den andra handlar om vilket besked man hoppas att arbetsförmedlaren kommer att ge vid den kommande kontakten med den arbetsökande. Den tredje frågan gäller vilka konsekvenserna bör bli om den arbetsökande väljer att tacka nej det anvisade arbetet. De exakta frågeformuleringarna och svarsalternativen framgår av figur 4.1.

Figur 4.1. Frågor och svarsalternativ i delstudie I

Fråga	Svarsalternativ
1. Hur mycket sympati känner du för X?	0. Mycket liten 1. Ganska liten 2. Ganska stor 3. Mycket stor
2. Vilket besked hoppas du att arbetsförmedlingen ger?	0. Att X måste ta det anvisade jobbet 1. Att X inte behöver ta det anvisade jobbet
3. Om arbetsförmedlarens beslut blir att hon/han måste ta det anvisade jobbet och X tackar nej, vad tycker Du att a-kassans beslut borde bli?	0. X borde bli helt utan ersättning 1. X:s ersättningsnivå borde sänkas något 2. X:s ersättning borde förbli oförändrad

Könsrelaterade diskriminerande reaktioner

För jämförelsens skull inleder vi med en typ av gruppdiskriminering som funnits med i den politiska debatten under lång tid: mäns överordning i förhållande till kvinnor. Finns det en omedveten tendens att vara mer positiv mot en manlig än mot en kvinnlig arbetsökande i samma situation? Eftersom analyserna visar att resultaten inte påverkas av det sätt på vilket presentationerna kombinerats koncentre-

ras resultatredovisningen på den huvudsakliga jämförelsen mellan Karin och Johan. Den relevanta informationen redovisas i tabell 4.1.

Tabell 4.1. Jämförelse mellan två arbetssökande: kvinnan Karin och mannen Johan

Variabel och undersökningsgrupp	Medelvärde Karin	Medelvärde Johan	Skillnad	T-värde
Sympati (0–3)				
Studenter	1,95	2,06	–0,10	–0,586
Arbetsförmedlare	2,05	1,95	+0,09	0,490
Förhoppning (0–1)				
Studenter	0,45	0,54	–0,09	–0,784
Arbetsförmedlare	0,32	0,36	–0,05	–0,311
Åsikt (0–2)				
Arbetsförmedlare	0,36	0,55	–0,19	–0,961

Kommentar: Antalet individer är 77 för studenter och 44 för arbetsförmedlare. Ingen av skillnaderna är statistiskt signifikant på 0,10-nivå eller lägre. I studentgruppen saknas resultat för den tredje frågan (åsikt om vad a-kassans beslut borde bli) eftersom den tillfördes först sedan undersökningen inletts.

Resultaten är entydiga: varken bland studenter eller bland arbetsförmedlare finns statistiskt signifikanta skillnader i bedömningen av Karin och Johan. Båda grupperna är så gott som helt neutrala i sin bedömning av de båda arbetssökande personerna när det gäller såväl hur mycket sympati de väcker, som förhoppningar på arbetsförmedlaren besked och åsikt om vad a-kassans beslut borde bli i händelse att den arbetssökande inte söker det anvisade arbetet. Några tecken på systematiskt diskriminerande reaktioner står inte att finna.

Exemplet med fotografen är bara ett av flera tänkbara exempel på konfliktfyllda situationer på arbetsförmedlingen. Fotografen anvisas ett arbete som undersköterska inom vården, en anställning som är starkt kvinnodominerad. Det är fullt tänkbart att könsstereotypiska föreställningar gör sig gällande om andra yrkeskategorier aktualiseras, exempelvis en byggnadsarbetare som anvisas ett arbete som skolvaktmästare. Det enda vi med någon säkerhet kan konstatera att det med just de aktuella förutsättningarna inte tycks finnas några systematiska diskriminerande reaktioner gentemot kvinnliga och manliga arbetssökande.

Etniskt relaterade diskriminerande reaktioner

Hur blir då motsvarande utfall när undersökningsdeltagarna har fått ta ställning till de båda texterna om Carlos respektive Karl? Analyserna visar än en gång att ordningsföljden mellan presentationerna inte spelar någon nämnvärd roll och vi kan därför koncentrera oss på huvudjämförelsen. Resultaten presenteras i tabell 4.2.

Tabell 4.2. Jämförelse mellan två arbetssökande: Carlos med utländsk bakgrund och Karl med inhemsk bakgrund

Variabel och undersökningsgrupp	Medelvärde Carlos	Medelvärde Karl	Skillnad	T-värde
Sympati (0–3)				
Studenter	2,27	1,91	+0,36	2,415**
Arbetsförmedlare	2,00	2,09	–0,09	–0,458
Förhoppning (0–1)				
Studenter	0,91	0,77	+0,14	1,805*
Arbetsförmedlare	0,71	0,61	+0,11	0,726
Åsikt (0–2)				
Studenter	1,60	1,20	+0,40	1,200
Arbetsförmedlare	0,95	0,87	+0,08	0,292

Kommentar: Antalet individer är 89 för studenter utom för den sista frågan (tillförd först sedan undersökningen inletts) där antalet är 20. För arbetsförmedlare varierar antalet mellan 42 och 44. Statistisk signifikans: ** = 0,05, * = 0,10.

Till att börja med kan konstateras att de båda situationerna med fotografen som anvisas ett arbete som undersköterska och restaurangägaren som anvisas ett arbete inom tillverkningsindustrin bedöms på olika sätt. Såväl arbetsförmedlare som studerande gör en mer positiv bedömning av restaurangägarens situation än av fotografens. Oavsett om det handlar om Carlos eller Karl och Karin eller Johan känner man större sympati, hoppas mer på att arbetsförmedlaren skall ändra beskedet, och vill oftare att a-kassan skall vara generös när det gäller restaurangägaren än fotografen. Uppenbarligen finns det något som gör att det ena scenariot föranleder mer positiva reaktioner än det andra. Exakt vad detta något är vet vi inte, men så mycket kan sägas att det inte på något enkelt sätt handlar om manligt mot kvinnligt eftersom reaktionerna blir desamma i fallet Karin som i fallet Johan. Till jämförelsen mellan fotografen och restaurangägaren skall vi återkomma i nästa kapitel.

Mönstret i resultaten är annars aningen komplicerat. Lika lite som när det gäller kvinnliga och manliga arbetssökande i det förra exemplet finns tydliga tecken på omedveten diskriminering. Det betyder dock inte att deltagarna genomgående är neutrala inför Carlos och Karl. Bland studenterna återfinns istället en mer positiv inställning till den arbetssökande som har utländsk bakgrund än till hans inhemska motsvarighet. Carlos väcker mer sympati än Karl (skillnaden är statistiskt signifikant på 0,05-nivå). Likaså är det fler som hoppas att Carlos skall slippa ta det anvisade jobbet inom verkstadsindustrin än som hoppas att Karl skall behandlas på motsvarande sätt (statistiskt signifikant på 0,10-nivå). Tendensen till en gynnsam syn på Carlos situation återfinns också när det gäller åsikter om hur a-kassan borde agera, men skillnaden är inte tillräckligt stor för att helt nå upp till sedvanliga gränser för statistisk signifikans. De arbetsförmedlare som ingår i undersökningen förhåller sig däremot strikt neutrala till de båda personerna med utländsk respektive inhemsk bakgrund.

Personer med stark tilltro till det rådande systemet bör inte vara nöjda med detta resultat. Idealet är att man, som arbetsförmedlarna, förhåller sig neutral till de båda personerna. Det faktum att en av dem har invandrat till Sverige skall inte spela någon roll vid bedömningen av situationen. De studerandes reaktioner är visserligen inte diskriminerande i betydelsen att Carlos bedöms på ett extra negativt sätt, men det faktum att man gör en systematisk skillnad mellan de båda arbetssökande visar ändå att personer med utländsk bakgrund bedöms på andra grunder än dem med inhemsk.

Resultatet stämmer väl överens med socialpsykologisk forskning om relationen mellan svarta och vita i USA. Normen mot diskriminering av svarta är så stark att många i den vita befolkningen överkompenserar. Bland dem som har en sådan tendens tillämpas helt enkelt en annan standard för bedömningen av svarta än för vita.

Överkompensationen i den aktuella typen av bedömningar är alls ingen garanti mot diskriminering i verkliga situationer. Studier visar till och med att personer med ”dolt” diskriminerande tendenser gör en extra positiv tolkning av svartas egenskaper fram till dess att det händer något negativt. När den negativa händelsen inträffar, exempelvis att en person fuskar med något socialt bidrag, blir dock fördömandet hårdare om vederbörande är svart (se t.ex. Gilens 1996).

Den som så önskar kan förstås också se resultatet i delstudie I som ett uttryck för det konservativa kritiker kallar politisk korrekthet. En variant av samma tolkning är att hänvisa till den så kallade ”snällism” som antas vara ymnigt förekommande framför allt bland övertygade anhängare av idén om en omfattande välfärdsstat.

5. Delstudie II: Stereotypisk diskriminering i synen på bemötandet

I detta kapitel skall vi fortsätta granskningen av reaktionerna på de båda situationerna med fotografen Karin och restaurangägaren Carlos. Denna gång skall vi undersöka vad som händer när undersökningsdeltagarna via specialinspelade videofilmer får information om arbetsförmedlarens agerande under ett längre möte med den arbetssökande. Den arbetssökande har strax före mötet fått besked om att han eller hon anvisats ett arbete inom äldreomsorgen respektive tillverkningsindustrin och uppsöker arbetsförmedlaren i syfte att förmå denne att dra tillbaka anvisningsbeslutet. I enlighet med gällande regelverk och tillämpningsbestämmelser blir beskedet till den arbetssökande i samtliga fall negativt. Men arbetsförmedlaren bemöter den arbetssökande på två radikalt olika sätt. I det goda bemötandet har hon full insikt i gällande regelsystem och agerar så respektfullt som situationen tillåter. I det dåliga bemötandet är hon en slarvig byråkrat och är därtill uppenbart ointresserad av att utbyta information med den arbetssökande.

Som framgått är inte de båda situationerna direkt jämförbara med varandra. Istället får vi lita till en bevisföring i flera steg. Diskriminerande reaktioner yttrar sig i att bemötandet har mindre betydelse för synen på beskedet till Carlos än till Karin (d.v.s. att det ses som mer acceptabelt att en person med utländsk bakgrund blir illa behandlad än att en person med inhemsk bakgrund blir det).

Deltagarna har fått se två videofilmer, en om Carlos och en om Karin. För att kontrollera för risken att presentationsordningen påverkar resultaten har filmerna visats i alla de fyra parvisa kombinationer som är tänkbara (bra bemötande Karin – dåligt bemötande Carlos; dåligt bemötande Karin, bra bemötande Carlos o.s.v.). Även i denna studie visar analyserna att presentationsordningen inte har någon större betydelse. Vi koncentrerar oss därför på jämförelsen mellan Carlos och Karin.

Efter var och en av filmerna fick deltagarna besvara tre frågor om sin syn på det negativa beskedet till den arbetssökande. Den första frågan avser en allmän värdering av beskedet. Den andra frågan handlar om hur rättvist beskedet var. Den tredje frågan gäller vad den

arbetssökande rekommenderas att göra: acceptera det anvisade arbetet eller vänta på besked från a-kassan.¹ De exakta frågeformuleringarna och svarsalternativen redovisas i figur 5.1.

Figur 5.1. Frågor och svarsalternativ i delstudie II

Fråga	Svarsalternativ
Vad tycker du om arbetsförmedlaren besked att Carlos/Karin måste söka jobbet på HV Industri/på Ekmanska äldreboendet?	En skala från 1 ("att beslutet var helt felaktigt") till 7 ("att beslutet var helt riktigt")
Hur rättvist tycker du att beskedet var?	En skala från 1 ("mycket orättvist") till 7 ("mycket rättvist")
Förutsatt att Carlos/Karin har pengar så att han/hon klarar sig några veckor, vad tycker du att ha/hon skall göra härnäst?	0. Vänta och se vad a-kassan säger 1. Bör ta det anvisade arbetet

Det är inte bara de experimentella betingelserna som är annorlunda i delstudie II. Även deltagarna är rekryterade på annat sätt än tidigare. Som redan framgått riktade sig den första delstudien till universitetsstuderande och nyanställda arbetsförmedlare. Delstudie II är i stället inriktad på studerande inom den kommunala vuxenutbildningen.

Som studerande inom den kommunala vuxenutbildningen har deltagarna i delstudie II mer heterogena erfarenheter och åsikter än universitetsstudenterna i den första delstudien. I vår analys tillvaratar vi de varierande erfarenheter, värderingar och situationsbetingade förutsättningar som deltagarna bär med sig. Bland annat jämför vi reaktionerna hos män och kvinnor och hos personer med inhemsk respektive utländsk bakgrund. Vi gör också jämförelser mellan personer med olika åsikter om vilka regler som bör gälla för arbetslöshetsförsäkringen samt om förslaget att införa språktest som ett villkor för svenskt medborgarskap. På samtliga dessa punkter erbjuder gruppen om drygt 120 deltagare betydande variation.

Inför de fortsatta analyserna kan till att börja en notering göras när det gäller undersökningsdeltagarnas allmänna syn på de båda scenari-

¹ I filmerna redogörs för det gällande regelverket på området. Arbetsförmedlaren skickar ett ifrågasättande till den sökandes arbetslöshetskassa. A-kassans representanter beslutar därefter om den sökande skall förlora hela eller delar av sin ersättning, eller om ersättningen skall förbli oförändrad. Under tiden fram till a-kassans beslut görs inga utbetalningar till den arbetslöse.

erna med fotografen och restaurangägaren. Efter att ha läst en kort introducerande text hade deltagarna i delstudie I en mer positiv syn på restaurangägarna Carlos och Karl än på fotograferna Karin och Johan. Efter att ha tagit del av det cirka 20 minuter långa mötet mellan arbetsförmedlaren och Carlos respektive Karin gör deltagarna i delstudie II en annan värdering (se Tabell 5.1). De ger i stället starkast stöd åt Karin. Stödet kommer till uttryck genom att den samlade värderingen av beskedet liksom värderingen av dess rättvisa är mer negativ i fallet Karin än i fallet Carlos. Däremot är det ingen större skillnad i handlingsrekommendationen. Knappt hälften av deltagarna rekommenderar den arbetsökande att acceptera det anvisade arbetet. Den andra hälften menar att a-kassans besked bör avvaktas innan beslut fattas.

Tabell 5.1. Undersökningspersonernas syn på beskedet till Carlos och Karin (medelvärden)

Variabel	Carlos	Karin	Skillnad
Samlad värdering av beskedet (1–7)	4,4	3,8	+0,6
Värdering av hur rättvist beskedet är (1–7)	3,9	3,5	+0,4
Handlingsrekommendation (0–1)	0,48	0,46	+0,02

Kommentar: Antalet undersökningspersoner varierar mellan 124 och 125.

Skillnaden i förhållande till delstudie I beror delvis på att deltagarna i delstudie II har andra ingångsvärden. Redan efter att ha läst de korta inledande informationstexterna uttrycker de något större sympati för fotografen Karin än för restaurangägaren Carlos (3,0 jämfört med 2,8). Men denna skillnad är mer uttalad efter att de tagit del av mötet med arbetsförmedlaren.² Det kan finnas många förklaringar till denna utveckling. Ett viktig påpekande, som gjorts av bland annat de yrkesverksamma arbetsförmedlare som tagit del av filmerna, är att Carlos argumentering för att få ett starta eget-bidrag för sin restaurangverksamhet framstår som mindre övertygande efter mötet med arbetsförmedlaren. Men en bidragande orsak kan också vara att de långa samtalen aktiverar mer eller mindre omedvetna stereotypiskt diskriminerande reaktioner. Det finns således all anledning att gå vidare till mer utförliga analyser.

² Observera att deltagarna i delstudie II uttrycker större sympati för både Karin och Carlos än vad studenterna i delstudie I gjorde (medeltalen på den fyrgradiga skalan är 3,0 och 2,8 jämfört med 2,0 och 2,3).

Inhemsk och utländsk bakgrund

Den följande prövningen av förekomsten av diskriminerande reaktioner bygger på en jämförelse avseende effekten av bemötandet. Om bemötandet har mindre betydelse för värderingen av beskedet i fallet Carlos än i fallet Karin tolkas det som ett utslag av diskriminerande reaktioner. I så fall betyder det att det är mer acceptabelt att en invandrare än en infödd utsätts för en dålig behandling av myndigheterna.

Första steget i analysen är att undersöka effekten av bemötandet inom hela gruppen av undersökningsdeltagare, oavsett erfarenheter och politiska värderingar. Skulle det i detta fall finnas skillnader kan det ses som ett tecken på verkligt utbredd diskriminering. Men ett sådant resultat skulle också aktualisera en diskussion om undersökningens tillförlitlighet. Om hela gruppen, oavsett erfarenheter och politiska värderingar, företer diskriminerande reaktioner kan man ifrågasätta om undersökningen över huvud taget visar på något av värde.

Tabell 5.2. Effekten av bemötandet i undersökningsgruppen som helhet (medelvärden)

Beroende variabel och typ av bemötande	Carlos	Karin	Skillnad
Samlad värdering av beskedet (1–7)			
Korrekt bemötande	4,7	4,2	
Felaktigt bemötande	4,0	3,4	
Skillnad: korrekt – felaktigt	+0,7	+0,8	–0,1
Värdering av hur rättvist beskedet är (1–7)			
Korrekt bemötande	4,4	4,0	
Felaktigt bemötande	3,2	3,1	
Skillnad: korrekt – felaktigt	+1,2	+0,9	+0,3
Handlingsrekommendation (0–1)			
Korrekt bemötande	0,54	0,60	
Felaktigt bemötande	0,40	0,35	
Skillnad: korrekt – felaktigt	+0,14	+0,25	–0,11

Resultaten pekar emellertid på att en sådan diskussion inte är nödvändig. Som framgår av Tabell 5.2 finns inte någon större skillnad mellan värderingen av Carlos och Karin i undersökningsgruppen som helhet. När det gäller såväl den samlade värderingen av beskedet som värderingen av beskedets rättvisa är effekten av korrekt jämfört med felaktigt bemötandet snarlika (+0,7 respektive +1,2 för Carlos och +0,8 respektive +0,9 för Karin). Endast ifråga om handlingsrekommendation

mendationer finns möjligen en tendens till att bemötandet har mindre betydelse i fallet Carlos (+14 jämfört med +25 procentenheter).

Sedan vi kunnat konstatera att det inte finns några tecken på systematiskt diskriminerande reaktioner i undersökningsgruppen som helhet kan vi gå vidare till en mer detaljerad analys. En första möjlighet som skall prövas är att människors etniska bakgrund har ett direkt och omedelbart genomslag. Får bemötandet olika effekter bland personer med inhemsk respektive utländsk bakgrund? Med inhemsk bakgrund avses personer som själva är födda i Sverige och vars båda föräldrarna också är det. Med utländsk bakgrund avses personer som själva invandrat till Sverige eller har minst en utlandsfödd förälder.

Tabell 5.3. Effekten av bemötandet bland undersökningspersoner med inhemsk respektive utländsk bakgrund (medelvärden)

Beroende variabel och typ av bemötande	Carlos			Karin		
	Inhemsk bakgrund	Utländsk bakgrund	Skillnad	Inhemsk bakgrund	Utländsk bakgrund	Skillnad
Samlad värdering (1–7)						
Korrekt bemötande	5,1	4,3		4,5	3,9	
Felaktigt bemötande	4,1	4,0		4,3	2,7	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+1,0	+0,3	+0,7	+0,2	+1,2	–1,0
Värdering rättvisa (1–7)						
Korrekt bemötande	5,0	4,1		3,6	4,4	
Felaktigt bemötande	3,3	3,3		2,6	3,8	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+1,7	+0,8	+0,9	+1,0	+0,6	+0,4
Rekommendation (0–1)						
Korrekt bemötande	0,69	0,45		0,71	0,46	
Felaktigt bemötande	0,39	0,41		0,52	0,23	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+0,30	+0,04	+0,26	+0,19	+0,23	–0,04

Kommentar: Antalet undersökningspersoner med inhemsk respektive utländsk bakgrund uppgår till 57 respektive 60.

För den som främst förväntat sig diskriminerande reaktioner bland personer med inhemsk bakgrund innebär resultaten en överraskning. Som framgår av tabell 5.3 finns förvisso tydliga skillnader mellan grupperna i hur stark effekt bemötandet har på värderingen av beslutet i fallet Carlos. Men det är personer med inhemsk bakgrund som fäster störst vikt vid bemötandet. För deltagare med utländsk bakgrund har det klart minde betydelse. Skillnaden i effekt återfinns för samtliga tre indikatorer (+0,7 skalenheter för den samlade värderingen av beskedet, +0,9 skalenheter för värderingen av dess rättvisa och 26 procent-

enheter när det gäller handlingsrekommendationen). Slutsatsen kan uttryckas utomordentligt tydligt. Om kriteriet för diskriminering är att man har överseende med att en invandrare behandlas illa av en myndighet finns det inga tecken på diskriminerande reaktioner bland deltagare med inhemsk bakgrund.

Varför blir det på detta viset? Socialpsykologernas upptäckt om människors behov av att kategorisera i grupper och utgrupper ger en god förklaring. Deltagarna med utländsk bakgrund betraktar Carlos som en medlem av den egna gruppen och har därför en positiv grundinställning till honom. Arbetsförmedlarens bemötande betyder relativt sett mindre för hur man skall värdera hans situation. Man skall komma ihåg att arbetsförmedlarens negativa besked förvisso är korrekt enligt regelboken, men att det innebär en betydande inskränkning i den arbetssökandes möjlighet att leva sitt liv på önskat sätt. Det finns flera argument för att betrakta beskedet som både felaktigt och orättvist – bland annat att den arbetssökandes hälsa far illa av det anvisade arbetet – och sådana argument som ligger vid sidan av det bemötande arbetsförmedlaren ger den arbetssökande blir extra betydelsefulla när det är en medlem av den egna gruppen som hamnar i en besvärlig situation. Man letar helt enkelt efter skäl som talar till gruppmedlemmens förmån oavsett hur myndighetsrepresentanten uppträder.

Benägenheten att sluta upp bakom den egna gruppen är allmän-giltig och alls inget särdrag hos personer med utländsk bakgrund. En illustration till hur stark drivkraften är står att finna i deltagarnas reaktioner på Karins möte med arbetsförmedlaren (se den högra delen av Tabell 5.3). Nu är det istället deltagarna med inhemsk bakgrund som fäster minst vikt vid bemötandet. Skillnaden gäller framför allt den samlade värderingen av beskedet, där effektskillnaden uppgår till 1,0 skalenheter.

Benägenheten att sluta upp bakom den egna gruppen gäller inte bara i det fall då gruppstillhörigheten är etniskt bestämd. Tabell 5.4 visar vad som händer om Carlos och Karin istället betraktas som representanter för sina respektive kön och vi följaktligen studerar reaktionerna bland manliga och kvinnliga deltagare. Indelningen är förstås inte vald på måfå utan med tanke på att kön, i likhet med ålder, är en social bedömningsgrund av betydelse i de allra flesta kontexter.

Mycket riktigt uppvisar både män och kvinnor tydliga ingrupsreaktioner. Männerna fäster mindre vikt vid bemötandet av Carlos än vad kvinnorna gör när det gäller såväl den samlade värdering av beskedet som värderingen av dess rättvisa (−0,7 respektive −0,6 skalenheters skillnad). Och på motsvarande sätt fäster kvinnorna

mindre vikt vid bemötandet av Karin än vad männen gör (+0,7 respektive +0,9 skalenheters skillnad).

Tabell 5.4. Effekten av arbetsförmedlarens bemötande bland män och kvinnor (medelvärden)

Beroende variabel och typ av bemötande	Carlos			Karin		
	Man	Kvinna	Skillnad	Man	Kvinna	Skillnad
Samlad värdering (1–7)						
Korrekt bemötande	4,7	4,7		4,6	3,9	
Felaktigt bemötande	4,4	3,7		3,4	3,4	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+0,3	+1,0	–0,7	+1,2	+0,5	+0,7
Värdering rättvisa (1–7)						
Korrekt bemötande	4,2	4,6		4,6	3,9	
Felaktigt bemötande	3,4	3,2		3,0	3,2	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+0,8	+1,4	–0,6	+1,6	+0,7	+0,9
Rekommendation (0–1)						
Korrekt bemötande	0,56	0,53		0,59	0,60	
Felaktigt bemötande	0,36	0,47		0,38	0,32	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+0,20	+0,06	+0,14	+0,21	+0,28	–0,07

Kommentar: Antalet manliga respektive kvinnliga undersökningspersoner uppgår till 54 respektive 69.

Resultaten lägger ytterligare en pusselbit till vår förståelse av relationen mellan personer med inhemsk och utländsk bakgrund. Personer med skilda erfarenheter reagerar på skilda sätt inför en och samma situation. När en medlem av den egna gruppen skall bedömas är man extra benägen att leta efter faktorer som talar till gruppmedlemmens förmån. Drivkraften är universell och återfinns hos män såväl som kvinnor och bland individer med inhemsk såväl som utländsk bakgrund. Men i en situation där män och personer med inhemsk bakgrund ofta besitter makten att besluta – såsom på den svenska arbetsmarknaden – är det självfallet gynnsamt att tillhöra just dessa grupper.

Bemötandet och åsikter om kravnivåer

Systemförsvarens största anledning att reflektera över resultaten så här långt men kan samtidigt luta sig mot det faktum att de inte visar på större benägenhet att diskriminera bland dem som har inhemsk än

bland dem som har utländsk bakgrund. I resten av det här kapitlet skall vi pröva effekten av undersökningsdeltagarnas politiska åsikter.

Vi börjar med deras inställning till generositeten i välfärdsprogrammen. De amerikanska erfarenheterna visar att inställningen till välfärdssystemen ofta är starkt färgad av synen på svarta. I stället för att öppet uttala sitt ogillande av svarta kan vita amerikaner ge uttryck för diskriminerande attityder genom en negativ inställning till sociala program med en stor andel svarta klienter. Inställningen till socialbidrag är ett tydligt sådant exempel på att åsikten i en sakfråga bottnar i en negativ attityd till svarta amerikaner (se Federico 2004 och där anförd litteratur).

Om motsvarande mekanismer skulle vara verksamma i Sverige borde arbetsförmedlarens bemötande tillskrivas olika vikt beroende på vilka krav man anser bör ställas på arbetssökande för att de skall ha rätt till ersättning från a-kassan. Personer som ställer krav på att arbetssökande skall acceptera arbetsförmedlarnas anvisningar borde fästa mindre vikt vid det sätt på vilket de bemöter invandrare. Personer som i stället har en generös inställning till de arbetslösas rätt att försörja sig på ett arbete de själva vill ha borde däremot fästa lika stor vikt vid bemötandet oavsett om den arbetssökande har inhemsk eller utländsk bakgrund.

En första granskning visar att inställningen till kravnivån i arbetslöshetsförsäkringen har stor betydelse för synen på beskedet till de arbetssökande. De som initialt, efter den korta textpresentationen av Carlos och Karin, hoppas att arbetsförmedlaren kommer att kräva att de söker det anvisade arbetet ("kravställarna") är klart mer positiva till det slutliga beskedet än de som initialt hoppas att Carlos och Karin skall slippa ta det arbete de helst inte vill ha ("de generösa"). Skillnaden mellan kravställare och generösa är betydande när det gäller såväl den samlade värdering av beskedet som värderingen av dess rättvisa (2,1 respektive 2,0 skalenheter i fallet Carlos och 1,8 respektive 1,9 i fallet Karin).

Dessa skillnader visar att kravnivån har betydelse i sammanhanget men är i sig inget tecken på diskriminerande reaktioner. Det finns goda argument för att inta såväl kravställarnas som de generösas position. Den centrala frågan är om det finns skillnader i hur stor betydelse som tillskrivs bemötandet. Resultaten (se tabell 5.5) ger en antydning om diskriminerande reaktioner bland dem som ställer höga krav för rätt till ersättning från a-kassan. När det gäller den samlade värderingen av beskedet samt handlingsrekommendationen har bemötandet klart mindre betydelse för kravställarnas bedömning av Carlos än av Karin. Motsvarande skillnad finns inte alls eller är mindre

uttalad för de generösa bedömningar av de båda fallen. Sådana resultat är vad man kan förvänta sig om de diskriminerande mekanismer som upptäckts i relationen mellan vita och svarta i USA skulle återfinnas också i Sverige.

Tabell 5.5. Effekten av bemötandet bland kravställare och generösa (medelvärden)

Beroende variabel och typ av bemötande	Kravställare			Generösa		
	Carlos	Karin	Skillnad	Carlos	Karin	Skillnad
Samlad värdering (1–7)						
Korrekt bemötande	6,0	5,4		4,3	3,8	
Felaktigt bemötande	5,7	4,6		3,3	2,8	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+0,3	+0,8	–0,5	+1,0	+1,0	+0,0
Värdering rättvisa (1–7)						
Korrekt bemötande	5,8	5,1		3,9	3,6	
Felaktigt bemötande	4,7	4,5		2,6	2,3	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+1,1	+0,6	+0,5	+1,3	+1,3	+0,0
Rekommendation (0–1)						
Korrekt bemötande	0,81	0,82		0,46	0,53	
Felaktigt bemötande	0,73	0,56		0,26	0,23	
Skilln.: korrekt–felaktigt	+0,08	+0,26	–0,16	+0,20	+0,30	–0,10

Kommentar: Antalet undersökningspersoner varierar mellan 123 och 125.

Två reservationer är dock på sin plats. Den första gäller säkerheten i slutsatsen. När det gäller en av de tre indikatorerna, värderingen av rättvisan i beskedet, tenderar faktiskt kravställarna att fästa större vikt vid bemötandet i fallet Carlos än i fallet Karin. Det rör sig således inte om någon enhetlig effekt utan mer om en tendens till diskriminerande reaktion. Slutsatsen bör därför betraktas som högst preliminär.

Den andra reservationen gäller styrkan i de diskriminerande reaktioner som kunnat registreras. Jämfört med effekten av inställning till kravnivån i arbetslöshetsförsäkringen i sig är de uppmätta diskriminerings effekterna förhållandevis små. Belysande är skillnaderna i handlingsrekommendation till Karin. Oavsett bemötande är det klart fler kravställare än generösa som tycker att Karin borde acceptera det anvisade arbetet (mellan 29 och 33 procent). En ungefärlig skattning ger vid handen att effekten av inställning till kravnivån är tre gånger så stark som diskriminerings effekten.

Bemötandet och åsikter om integration

Om slutsatsen i föregående avsnitt är korrekt rör det sig om ett allvarligt hot mot verklighetsuppfattningen hos dem som hyser stark tilltro till nuvarande system. Politiska åsikter som i sig själva är fullt möjliga att framföra i den offentliga debatten, och som är fullt förenliga med en god demokratisk hållning, tycks kunna framkalla diskriminerande reaktioner också i Sverige. I så fall är det inte enbart människor som har uttalat rasistiska åsikter som reagerar diskriminerande. I detta avsnitt skall vi försöka vinna ytterligare klarhet i frågan. Vi skall undersöka vad som händer om vi också tar hänsyn till åsikter som är omedelbart relaterade till invandring och integration.

Sådana åsikter kan väga in på framför allt två olika sätt. I analogi med tidigare analyser kan de som förespråkar en viss linje i integrationspolitiken tänkas fästa mindre vikt vid bemötandet i fallet Carlos än i fallet Karin. Men det kan också vara så att de generellt sett visar mindre förståelse för Carlos situation än för Karins utan andra skäl än att han är invandrare. Båda dessa förhållanden kan ses som uttryck för diskriminerande reaktioner.

En analys som tar hänsyn till åsikterna om invandring och integration kan därtill ge ytterligare information om vilken betydelse inställningen till kravnivån i välfärdssystemen egentligen har. Miss-tanken om diskriminerande reaktioner baserades på att det faktiska bemötandet hade mindre effekt på kravställarnas värderingar i fallet Carlos än i fallet Karin. Skulle denna skillnad försvinna när vi tar hänsyn till åsikter om integration och invandring kan vi dra slutsatsen att det rör sig om ett skensamband. I så fall finns det ingen kausal koppling mellan att vara kravställare och tendenser till att reagera diskriminerande.

Inställningen till invandring och integration mäts med utgångspunkt från den kontroversiella frågan om språktest för invandrare som vill bli svenska medborgare. Eftersom vi denna gång vill ta hänsyn till betydelsen av flera faktorer samtidigt har vi genomfört multipla regressionsanalyser. I analyserna tar vi samtidig hänsyn till fyra centrala faktorer: undersökningsdeltagarnas inställning till kravnivån i arbetslöshetsförsäkringen och till förslaget att införa språktest för svenskt medborgarskap, arbetsförmedlarens sätt att bemöta den arbetssökande samt samspelet mellan bemötande och inställningen till språktest. Som en allmän kontrollvariabel ingår också ideologisk hemvist på vänsterhögerskalan mätt som subjektiv placering på en skala mellan 0 och 10.

För att underlätta jämförelser har samtliga variabler förutom kontrollfaktorn ideologisk hemvist dikotomiserats. För tydlighets skull

koncentreras analysen till två av de tre indikatorerna på undersökningsdeltagarnas reaktioner: den samlade värderingen av beskedet och värderingen av dess rättvisa. Resultaten redovisas i tabell 5.6.³

Tabell 5.6. Effekten av bemötande, inställning till kravnivå och språktest samt politisk ideologi (ostandardiserade regressionskoefficienter med standardfel inom parentes)

Beroende och oberoende variabler	Carlos	Karin
Samlad värdering av beskedet (1–7)		
Konstant	2,3 (0,4)***	1,9 (0,4)***
Kravställare	1,7 (0,4)***	1,4 (0,3)***
Positiv till språktest	1,3 (0,5)***	0,3 (0,4)
Korrekt bemötande	1,4 (0,5)***	0,6 (0,5)
Språktest × bemötande	-1,1 (0,7)*	0,4 (0,6)
Till höger i politiken	0,1 (0,1)**	0,2 (0,1)***
Andel förklarad varians	0,28	0,28
Värdering av hur rättvist beskedet är (1–7)		
Konstant	1,8 (0,4)***	1,7 (0,4)***
Kravställare	1,6 (0,4)***	1,5 (0,3)***
Positiv till språktest	0,3 (0,5)	0,3 (0,4)
Korrekt bemötande	1,5 (0,5)***	0,7 (0,4)
Språktest × bemötande	-0,3 (0,7)	0,5 (0,6)
Till höger i politiken	0,2 (0,1)***	0,2 (0,1)***
Andel förklarad varians	0,28	0,33

Kommentar: Antalet undersökningsspersoner varierar mellan 114 och 117. Statistisk signifikans: *** = 0,01, ** = 0,05, * = 0,10.

Hänsynstagande till åsikter om invandring och integration visar sig på det hela taget styrka slutsatsen att det förekommer diskriminerande reaktioner också bland personer som uttrycker åsikter som är helt acceptabla i det offentliga samtalet. Inställningen till språktest gör skillnad i Carlos fall men saknar betydelse i Karins. Mönstret känns

³ Inställningen till språktest mäts med följande fråga: ”Vad tycker Du om förslaget att införa språktest för att kunna bli svensk medborgare? Tycker du att det är ett mycket bra förslag, ganska bra förslag, varken bra eller dåligt förslag, ganska dåligt förslag eller mycket dåligt förslag?” Som positiva till att införa språktest räknas de som markerat något av de två första svarsalternativen. Frågan ingick i ett batteri av frågor där deltagarna fick ta ställning till flera förslag, bland annat om att införa sex timmars arbetsdag och att satsa på ett samhälle med ökad jämställdhet mellan män och kvinnor. Frågorna är hämtade från den svenska väljarundersökningen 2002.

igen från den huvudsakligen amerikanska forskningen om det som kallas subtil eller dold diskriminering (se t.ex. Fiske 1998).

Slutsatsen att det rör sig om en diskriminerande reaktion baseras på följande observationer. När det gäller den samlade värderingen av beskedet till de båda arbetssökande (se den övre halvan av Tabell 5.6) uttrycker de som är positiva till språktest starkare stöd för det negativa beskedet till Carlos (+1,3 skalenheter). Motsvarande skillnad finns inte i Karins fall. Effekten av inställningen till språktest samspelar därtill med effekten av bemötandet. Bland motståndarna till ett språktest gör det skillnad om Carlos får ett bra eller dåligt bemötande (+1,4 skalenheter). Bland dem som vill införa språktest försvinner emellertid nästan hela denna skillnad till följd av en negativ interaktionseffekt ($1,4 - 1,1 = 0,3$). I den senare gruppen har det alltså ingen nämnvärd betydelse vilket bemötande Carlos får av arbetsförmedlaren.

Slutsatsen att det rör sig om en diskriminerande reaktion stärks om vi genomför motsvarande analys för åsikter förknippade med relationen mellan könen. Det skulle ju kunna vara så att också denna relation framkallar liknande diskriminerande reaktioner. Några sådana tendenser finns emellertid inte. Varken inställningen till sex timmars arbetsdag eller till satsningar på ett samhälle med ökad jämställdhet mellan könen har någon nämnvärd betydelse för värderingen i vare sig Carlos eller Karins fall (detaljerna redovisas inte). Däremot har inställningen till förslaget att Sverige skall ta emot färre flyktingar liknande effekter som inställningen till språktest, om än något mindre säkra i statistiskt hänseende. Det är alltså enbart åsikter med anknytning till invandring och integration som påverkar bedömningen av de båda arbetssökandes situation.

Noteras skall dock att inställningen till språktest saknar betydelse för värderingen av hur rättvist beskedet är (se nedre halvan av tabell 5.6). Det är enbart när det gäller den samlade värderingen av beskedet som anhängarna till förslaget om språktest ger svagare stöd för Carlos än dess motståndare. Eftersom mönstret i övrigt stämmer väl överens med den socialpsykologiska forskningen om subtil diskriminering är vår tolkning att skillnaden i utfall mellan de båda indikatorerna beror på frågornas formulering och inbördes placering. När frågan om rättvisa i beskedet ställs omedelbart efter en fråga om samlad värdering av beskedet är det svårare att en andra gång upprätthålla åtskillnaden mellan de båda arbetssökande. Men det skall framhållas att det trots allt kvarstår ett visst mått av osäkerhet kring slutsatsen.

En analys där hänsyn tas till synen på språktest ger ytterligare en insikt värd att framhålla. Den tidigare slutsatsen att kravställande åsikter skulle vara ett dolt uttryck för diskriminering visar sig ha varit

förhastad. I den mer fullständiga analys som presenteras i tabell 5.6 gör inte kravställarna någon större skillnad mellan Carlos och Karin. Effekten av att vara kravställare är i det närmaste lika stark i båda fallen. Fortfarande gäller att kravställarna är betydligt mer positiva till arbetsförmedlarens besked än dem som har en generösare inställning. Men det finns ingen grund för att hävda att denna skillnad har med diskriminerande reaktioner att göra. I detta avseende tycks förhållandena i Sverige skilja sig från den amerikanska situationen på ett fördelaktigt sätt.

Samlade intryck

Vad säger då resultaten om förekomsten av diskriminerande reaktioner bland andra än dem som har öppet rasistiska värderingar? Vi vill för det första framhålla den omfattande socialpsykologiska forskning som visat på förekomsten av subtila, delvis omedvetna, former av diskriminering. Tagna för sig skulle möjligen inte resultaten från delstudie II räcka för att övertyga en skeptiker om att diskriminerande reaktioner förekommer också bland vanliga "hederliga" svenskar. Vi har själva varit noga med att lyfta fram möjliga invändningar. Men resultaten från delstudien stämmer i många avseenden påfallande väl överens med tidigare forskning inom området varför det samlade intrycket ändå väger tungt. Vi menar att undersökningen har stärkt uppfattningen att det finns allvarliga diskriminerande mekanismer på dagens svenska arbetsmarknad.

Av vikt är också tolkningen av resultaten på det individuella planet. Vi hävdar på intet sätt att alla som förespråkar språktest för att bli svensk medborgare, eller som har motsvarande åsikter i närliggande frågor alltid och i alla sammanhang reagerar diskriminerande mot personer med utländsk bakgrund. Att lägga genomsnittliga reaktioner inom en grupp till grund för slutsatser om enskilda medlemmar av gruppen är direkt felaktigt. Vad resultaten säger är däremot att de som har en viss typ av åsikter om invandring och integration, åsikter som i och för sig är fullt förenliga med en god demokratisk hållning, tenderar att reagera strängare när invandrare och personer med inhemsk bakgrund uppträder i en och samma situation. Vi menar att det vore önskvärt att alla verkligen blev medvetna om denna risk.

6. Delstudie III: Upplevelsen av myndigheternas bemötande

Det finns många vittnesmål från personer med utländsk bakgrund som menar sig ha blivit illa behandlade av myndigheter på arbetsmarknadsområdet. För personer med stark tilltro till rådande system ligger det nära till hands att betrakta sådana personliga upplevelser som ett uttryck för överdriven känslighet och allmän frustration. Den avslutande tredje delstudien tar upp detta betraktelsesätt till granskning.

Analysen är baserad på samma undersökning som delstudie II men fokus ligger denna gång på undersökningsdeltagarnas uppfattning av det bemötande som Carlos och Karin får av arbetsförmedlaren, inte på värderingen av det negativa besked som lämnas.

Det bemötande som arbetsförmedlaren ger den arbetssökande varierar dramatiskt mellan de olika filmerna. I de två filmer som visar exempel på gott bemötande har arbetsförmedlaren goda kunskaper om gällande regler och bestämmelser och om hur de bör tillämpas. Hon anstränger sig också för att uppträda respektfull såtillvida att hon är uppriktigt intresserad och att utbyta information med den arbetssökande. ("Har jag missat något väsentligt i din situation?")

I de två filmer som ger exempel på dåligt bemötande uppträder arbetsförmedlaren på rakt motsatt sätt. Hon är en slarvig byråkrat såtillvida att hon har dåligt grepp om detaljerna i gällande regelverk. Hon är också respektlös genom att vara demonstrativt ointresserad av den arbetssökande och genom att underlåta att stämma av utbytet av information. ("Det är jag som talar om hur det ligger till och om du inte begriper så är det ditt eget problem.")

Frågan är nu i vilken utsträckning skillnaderna i faktiskt bemötande får konsekvenser för det uppfattade bemötandet. Uppfattningen att klagomål på myndigheterna ofta beror på en överdriven känslighet får stöd om undersökningsdeltagare med utländsk bakgrund i ringa grad låter sina bedömningar påverkas av det faktiska bemötandet. Skulle mönstret däremot vara det omvända – att deltagare med utländsk bakgrund tar betydande hänsyn till det faktiska bemötandet – finns det istället anledning för skeptiker att ändra sin bild av verkligheten.

Det finns här anledning att påminna om några av förutsättningarna för studien. En tänkbar anledning till att undersökningsdeltagarna kan bortse från det faktiska bemötandet är att de arbetssökande inte får

gehör för sina önskemål. Som tidigare påpekats är det fullt möjligt att vara kritisk mot det besked de får om att de måste acceptera arbeten de absolut inte vill ha. Om bara deltagarna i undersökningen resonerar någotsånär rationellt bör dock inte kritik av det negativa utfallet tillåtas påverka synen på det bemötande arbetsförmedlaren ger den arbetsökande. De negativa beskedet till Carlos och Karin är en konsekvens av lagstiftningen kring arbetslöshetsförsäkringen och av tillämpningsdirektiven från AMS. Inom de ramar som finns ger arbetsförmedlaren i vissa av filmerna den arbetsökande bästa tänkbara bemötande och förtjänar i denna del inget annat än beröm.

Resultat

Undersökningspersonernas bedömningar av bemötandet från arbetsförmedlaren mäts genom en fråga med följande formulering: ”Sammantaget sett, hur rättvist tycker Du arbetsförmedlaren bemötte Carlos/Karin?” Svartalternativen som erbjöds var en skala mellan 1 och 7 där de båda ytterpunkterna var markerade med ”mycket orättvist” respektive ”mycket rättvist”.

Utöver den samlade bedömningen tillfrågades deltagarna också om sju detaljerade aspekter av bemötandet: kunnsighet och kompetens hos arbetsförmedlaren; hennes förmåga att följa regler och bestämmelser; hur mycket respekt hon visade; hur bra hon var på att förklara beskedet; vilka möjligheter Carlos/Karin fick att förklara sin situation och vilka möjligheter Carlos/Karin gavs att påverka sin situation. Effekterna av det faktiska bemötandet visar sig i någon mån skilja sig åt beroende på vilken av aspekterna som uppmärksammas. I det här aktuella sammanhanget ger dock den sammanfattande värderingen samma resultat som de mer detaljerade mätningarna. I tabell 6.1 redovisas effekten av det faktiska bemötandet på bedömningen av det upplevda bemötandet bland deltagare med inhemsk respektive utländsk bakgrund.

I ett bestämt avseende får personer med stark tilltro till nuvarande förhållanden stöd för sin verklighetsuppfattning. Effekten av det faktiska bemötandet på uppfattningen om hur Carlos bemöts är svagare bland undersökningsdeltagare med utländsk bakgrund än bland infödda med inhemsk (1,4 skalenheters skillnad). Det faktiska bemötandet är alltså mindre betydelsefullt bland undersökningsdeltagare med utländsk bakgrund.

Tabell 6.1. Effekten av det faktiska bemötandet på uppfattad rättvisa i bemötandet bland undersökningspersoner med inhemsk respektive utländsk bakgrund (medelvärden)

Faktiskt bemötande	Carlos			Karin		
	Inhemsk bakgrund	Utländsk bakgrund	Skillnad	Inhemsk bakgrund	Utländsk bakgrund	Skillnad
Bra bemötande	5,6	4,7		4,9	4,5	
Dåligt bemötande	2,1	2,6		3,2	2,2	
Skillnad bra – dåligt	+3,5	+2,1	+1,4	+1,7	+2,3	-0,6

Kommentar: Antalet undersökningspersoner med inhemsk respektive utländsk bakgrund uppgår i båda fallen till 57.

Stödet för systemförsvarens verklighetsuppfattning är dock långt ifrån entydigt. Även bland deltagare med utländsk bakgrund gör det faktiska bemötandet en tydlig skillnad för upplevelsen av bemötandet. Effekten av det faktiska bemötandet är så stor som 2,1 enheter på den sjugradiga skalan. Bland deltagare med inhemsk bakgrund är motsvarande effekt 3,5 skalenheter. Det finns alltså ingen grund för att hävda att någon av grupperna bortser från det faktiska bemötandet.

Noteras kan också att skillnaden i effekten av det faktiska bemötandet gäller även för bedömningen av Karins situation, men nu med omvända förtecken. När det gäller Karin är det personer med inhemsk bakgrund som tar relativt mindre hänsyn till det faktiska bemötandet (-0,6 skalenheter skillnad). Socialpsykologernas insikter om ingrupsreaktioner verkar alltså stämma inte bara när det gäller värderingen av beskedet utan även när det gäller bedömningen av bemötandet.

Tabell 6.2. Effekten av det faktiska bemötandet på uppfattad rättvisa i bemötandet bland män och kvinnor (medelvärden)

Faktiskt bemötande	Carlos			Karin		
	Man	Kvinna	Skillnad	Man	Kvinna	Skillnad
Bra bemötande	4,9	5,2		5,4	4,4	
Dåligt bemötande	2,5	2,3		2,4	2,8	
Skillnad bra – dåligt	+2,4	+2,9	-0,5	+3,0	+1,6	-1,4

Kommentar: Antalet manliga respektive kvinnliga undersökningspersoner uppgår till 54 respektive 67.

Att det verkligen rör sig om ingrupsreaktioner bekräftas när motsvarande analys genomförs för manliga respektive kvinnliga undersökningsdeltagare (se Tabell 6.2). Effekten av det faktiska bemö-

tandet är svagare bland männen i fallet Carlos, och svagare bland kvinnorna i fallet Karin. Ånyo finner vi att människor tolkar en situation till fördel för den grupp de själva tillhör, också till priset av att faktiska förhållanden tillerkänns mindre betydelse. Förhållandet är allmängiltigt och inget som utmärker personer med utländsk bakgrund.

Samlade intryck

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att det tycks finnas en allmän tendens bland människor att vara extra känsliga när de skall bedöma bemötandet i samband med att myndigheterna lämnar ett negativt besked. I sådana situationer, när beslutet går den egna viljan emot, ligger det nära till hands att väga in andra faktorer än det faktiska bemötandet. Tendensen att bortse från faktiska förhållanden förefaller dock inte att vara särskilt utvecklad bland personer med utländsk bakgrund. Tendensen är heller inte tillräckligt stark för att motverka effekterna av det faktiska bemötandet.

Med utgångspunkt från den övergripande fråga som ställs genom hela undersökningen kan det hela uttryckas så här: Resultaten i delstudie III ger inte grund för att avfärda upplevelser av dåligt bemötande från myndigheterna som huvudsakligen ett uttryck för överdriven känslighet hos de drabbade. Även om det finns skäl att vara uppmärksam på detaljerna i kritiken mot myndigheterna – exakt vad är det i bemötandet som är felaktigt, och hur mycket av kritiken är egentligen en följd av att gällande lagar och regler tillämpas på korrekt sätt – har de verkliga förhållandena en systematisk och avgörande betydelse.

7. Lärdomar

Vi började denna undersökning med föresatsen att pröva förekomsten av diskriminerande mekanismer som kan tänkas orsaka de välkända skiktningarna på den svenska arbetsmarknaden. Efter genomförda delstudier kan vi presentera fyra slutsatser med relevans för den fortsatta diskussionen.

Den första är att personer som absolut vill vara fördomsfria och toleranta gärna tolkar en given situation till fördel för personer med utländsk bakgrund (se kapitel 4). Benägenheten att överkompensera beror förmodligen på att man till varje pris vill undvika att reagera diskriminerande. Överkompensationen är i sig inget belegg för diskriminering, men den indikerar att även personer som har de bästa föresatser gör skillnad mellan människor utan andra skäl än att deras bakgrund står att finna inom respektive utom landets gränser. Det är helt enkelt svårt att helt bortse från människors etniska bakgrund.

Den andra slutsatsen är att drivkraften att tolka en situation till fördel för medlemmar av den egna gruppen gör sig gällande även i ifråga om myndigheternas beslut på arbetsmarknadsområdet (se första delen av kapitel 5). Benägenheten att ha extra stor förståelse för arbetsökande som tillhör den egna gruppen gäller för personer med såväl inhemsk som utländsk bakgrund och för såväl män som kvinnor. Benägenheten till ingrupsreaktioner gör det troligt att människor i beslutsfattande position gynnar medlemmar av den egna gruppen. I den utsträckning som personer med inhemsk bakgrund har makten över arbetslivet gynnas de av rådande förhållanden.

Den tredje slutsatsen är att åsikter om invandring och integration har betydelse för hur arbetslösas situation värderas. De som stödjer förslaget att införa språktest som villkor för medborgarskap tycks fästa mindre vikt vid hur arbetssökande med utländsk bakgrund blir bemötta och är mer positiva till att arbetssökande med sådan bakgrund tvingas söka ett arbete de egentligen inte vill ha, utan andra skäl än den utländska bakgrunden i sig. Denna slutsats låter sig inte generaliseras till relationen mellan könen. Relevanta åsikter har i det fallet inte motsvarande effekt. Betydelsen av åsikterna om invandring och integration gör att personer med utländsk bakgrund löper en uppenbar risk att bli mer negativt värderade än vad en person med inhemsk bakgrund skulle ha blivit i motsvarande situation.

Den fjärde slutsatsen är att det faktiska bemötandet har stor betydelse för uppfattningen om hur rättvist bemötandet är (kapitel 6). Visserligen finns en allmän tendens att vara extra känslig när myndigheternas beslut går emot de egna önskemålen. Men denna tendens är långtifrån så stark att den övertrumfar betydelsen av faktiska förhållanden. Därmed finns det goda skäl för att ta upplevelser av diskriminerande bemötande på allvar.

Flera av slutsatserna kringgärdas av vissa reservationer. När det gäller tendensen till överkompensation klarade en grupp av nyanställda arbetsförmedlare av den svåra uppgiften att värdera arbetssökande med olika bakgrund på ett neutralt sätt. Vad åsikter om invandring och integration beträffar kunde effekter noteras bara för den ena av de två indikatorer med vars hjälp reaktionerna uppmättes (den samlade värderingen av beskedet, inte värderingen av dess rättvisa). Ifråga om känsligheten för faktiskt bemötande var skillnaden mellan det dåliga och goda bemötandet så omfattande att testet får betraktas som föga krävande. Det hade krävts starka bortträngningsmekanismer för att negligera det faktiska bemötandet.

Dessa och andra tänkbara invändningar till trots menar vi att de tre delstudierna presenterar goda argument för uppfattningen att diskriminering är ett reellt problem också på den svenska arbetsmarknaden. Även om vår undersökning inte ger oss fog för att hävda att diskrimineringen är den allt överskuggande orsaken till skiktningarna är det mot bakgrund av de socialpsykologiska rön som vi och andra forskare presenterat svårt att hålla fast vid uppfattningen att diskrimineringen är ett marginellt problem i dagens Sverige. För de som hävdar att diskriminering inte förekommer är det tid för mental förändring.

Om nu diskriminering är en viktig anledning – om än inte den enda – till skiktningarna på arbetsmarknaden återstår frågan vad som krävs för att åtgärda problemet. Standardrekommendationen inom den socialpsykologiska forskningen är att medvetandegöra så många som möjligt om förekomsten av processer av det slag vi analyserat (se t.ex. Fiske 1998; Lindholm 2005). Benägenheten att kategorisera människor i ingrupper och utgrupper är delvis automatisk och därmed omöjlig att helt eliminera. Men genom att vara medveten om risken för snedvridna reaktioner ökar chanserna att fatta väl avvägda och rättvisa beslut.

Med nuvarande politiska konjunkturen är det i stället vanligt att förespråka skärpt lagstiftning som den enda vägen att vandra. Utan att därför ta ställning till behovet av sådana medel vill vi peka på ett annat alternativ som går utöver den vanliga rekommendationen om medvetandegörande av problemen. Vi syftar på behovet av principi-

ella diskussioner kring besvärliga situationer som kan uppstå och där båda parter tycker sig ha rätten på sin sida. Som framgick av resonemangen i kapitel 2 finns situationer där systemförespråkare och systemkritiker är överens om hur verkligheten ser ut men där man gör olika normativa värderingar av läget.

Ett exempel är det fenomen som kallas statistisk diskriminering. Ett konkret uttryck för den statistiska diskrimineringen är att arbetsgivare väljer bort personer som tillhör en viss grupp som kan förknippas med negativa egenskaper, exempelvis att bekänna sig till en starkt patriarkal kultur. En offentlig debatt om arbetsgivares rätt att i tidspressade situationer sålla bort hela grupper av arbetssökande vore ett sätt att komma vidare.

Sådana diskussioner bör föras med respekt för varandras åsikter. Inom demokratiforskningen har så kallade deliberativa teorier varit uppmärksammade under det senaste decenniet. Deliberativa teorier ordinerar det uppriktiga samtalet som den bästa metoden för att uppnå legitimitet i det politiska systemet. Metoden är förstås tillämplig också när det gäller relationen mellan invandrare och infödda på arbetsmarknaden.

Både de med en positiv grundinställning till dagens förhållanden och radikala systemkritiker har saker att bidra med i detta uppriktiga samtal. De med en positiv grundinställning kan erkänna att det sannolikt föreligger en utbredd diskriminering gentemot personer med utländsk bakgrund. Radikala systemkritiker kan för sin del vidgå att problemet är komplext, och att även personer med utländsk bakgrund tenderar att reagera fördomsfullt. På en sådan grund kan kanske en stabilare samhällsbyggnad resas.

Referenser

- Brewer, Marilyn.B. och Rupert. J. Brown. 1998. "Intergroup relations". I Daniel Gilbert, Susan Fiske och Gardner Lindzey, red., *The handbook of social psychology*. Boston: McGraw-Hill.
- Broomé, Per, Ann-Katrin Bäcklund, Christer Lundh och Rolf Ohlsson. 1996. *Varför sitter "brassen" på bänken. Eller varför har invandrarna så svårt att få jobb?*. Stockholm: SNS Förlag.
- Broomé, Per, Benny Carlsson och Mahin S. Kiwi. 2001. *Invandrare och myndigheter – möten som hjälper?*. Stockholm: SNS Förlag.
- Esaiasson, Peter, Mikael Gilljam, Henrik Oscarsson och Lena Wängnerud. 2003. *Metodpraktikan. Konsten att studera samhälle, ekonomi och marknad*. Stockholm: Norstedts.
- Federico, Christopher M. 2004. "When do welfare attitudes become racialized? The paradoxical effects of education". *American Journal of Political Science* 48:374–391.
- Fiske, Susan T. 1998. "Stereotyping, prejudice and discrimination". I Daniel Gilbert, Susan Fiske och Gardner Lindzey, red., *The handbook of social psychology*. Boston: McGraw-Hill.
- Gilens, Martin. 1996. "'Race coding' and white opposition to welfare". *American Political Science Review* 60:593–604.
- Lindholm, Torun. 2005. "Socialpsykologiskt perspektiv. Fördomar och diskriminering – klassiska problem i modern skepnad". I Christian Diesen, red., *Likhet inför lagen*. Stockholm: Natur & Kultur.
- de los Reyes, Paulina. 2000. *Var finns mångfalden? Konstruktion av mångfald inom svensk forskning och samhällsdebatt*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet Rapport No 2: 2000.
- de los Reyes, Paulina och Mats Wingborg. 2002. *Vardagsdiskriminering och rasism i Sverige. En kunskapsöversikt*. Norrköping: Integrationsverkets rapportserie 2002:13.
- de los Reyes, Paulina och Masoud Kamali, red. 2005. *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. SOU 2005:41.
- SOU 2005:56. *Det blågula glashuset. Strukturell diskriminering i Sverige*. Stockholm: Frizes.
- Westholm, Anders och Margareta Wadstein. 2003. "Avslöja rasism med dolda tester". *Dagens Nyheter* 14 april, A:4.

Rapporter från Integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram


1. *Diskrimineras invandrarföretagare i Sverige? En empirisk studie av småföretagskonkurser under 1990-talet.* (SOU 2003:17)
Författare: Annette Tegnemo.
2. *Egenförsörjning eller bidragsförsörjning? Invandrarna, arbetsmarknaden och välfärdsstaten.* (SOU 2004:21)
Redaktör: Jan Ekberg.
3. *Kunskap för integration. Om makt i skola och utbildning i mångfaldens Sverige.* (SOU 2004:33)
Redaktörer: Karin Borevi och Per Strömblad.
4. *Kategorisering och integration. Om föreställda identiteter i politik, forskning, media och vardag.* (SOU 2004:48)
Redaktörer: Karin Borevi och Per Strömblad.
5. *Engagemang, mångfald och integration. Om möjligheter och hinder för politisk jämlikhet.* (SOU 2004:49)
Redaktörer: Karin Borevi och Per Strömblad.
6. *Föreningsliv, makt och integration.* (Ds 2004:49)
Redaktör: Bo Bengtsson
7. *Svensk rätt i integrationspolitisk belysning.* (Ds 2005:3)
Författare: Christina Johnsson
8. *Makten och mångfalden. Eliter och etnicitet i Sverige* (Ds 2005:12)
Redaktör: Anita Göransson
9. *Inför arbetsförmedlaren är vi alla lika? Om etnisk diskriminering på den svenska arbetsmarknaden* (Ds 2006:14)
Författare: Peter Esaiasson och Christina Ribbhagen

Enligt regeringsbeslut 2004-04-22 publiceras rapporter från Integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram från och med volym 6 i den så kallade Departementsserien (Ds).



Departementsserien 2006

Kronologisk förteckning

1. En strategi för Sveriges säkerhet. Försvarsberedningens förslag till reformer. Fö.
 2. Gruvverksamheten i Kiruna och Malmberget – vissa administrativa förutsättningar för utvecklingen. N.
 3. Skydd mot internationella hot mot folkhälsan. S.
 4. Rätten till ersättning för kostnader för vård i annat EES-land. En översyn. S.
 5. Ändringar i luftfartslagen – kompletterande bestämmelser till två EG-förordningar på lufträttens område. Ju.
 6. Informationskrav i noterade företag, m.m. Fi.
 7. Vållandebrotten i trafiken. Ju.
 8. Paketresor. Ju.
 9. Rättvisa och jämlika villkor på bostadsmarknaden. M.
 10. Klarspråk lönar sig – klarspraksarbete i kommuner, landsting och statliga myndigheter. Ju.
 11. Könsfördelningen i bolagsstyrelser. Ju.
 12. Trafikförsäkringsfrågor m.m. Ju.
 13. Var det bättre förr? Pensionärernas ekonomiska situation i början av 2000-talet. S.
 14. Inför arbetsförmedlaren är vi alla lika? Om etnisk diskriminering på den svenska arbetsmarknaden. Ju.
- 



Departementsserien 2006

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Ändringar i luftfartslagen – kompletterande bestämmelser till två EG-förordningar på lufträttens område. [5]

Vållandebrotten i trafiken. [7]

Paketresor. [8]

Klarspråk lönar sig – klarspråksarbete i kommuner, landsting och statliga myndigheter. [10]

Könsfördelningen i bolagsstyrelser. [11]

Trafikförsäkringsfrågor m.m. [12]

Inför arbetsförmedlaren är vi alla lika?

Om etnisk diskriminering på den svenska arbetsmarknaden. [14]

Försvarsdepartementet

En strategi för Sveriges säkerhet. Försvarsberedningens förslag till reformer. [1]

Socialdepartementet

Skydd mot internationella hot mot folkhälsan. [3]

Rätten till ersättning för kostnader för vård i annat EES-land. En översyn. [4]

Var det bättre förr? Pensionärernas ekonomiska situation i början av 2000-talet. [13]

Finansdepartementet

Informationskrav i noterade företag, m.m. [6]

Miljö- och samhällsbyggnadsdepartementet

Rättvisa och jämlika villkor på bostadsmarknaden. [9]

Näringsdepartementet

Gruvverksamheten i Kiruna och Malmberget – vissa administrativa förutsättningar för utvecklingen. [2]

